Tomaž Ivešić

JUGOSLOVANSTVO

med partijsko ideologijo in narodnimi preporodi

1851
Celjska Mohorjeva družba
Prva slovenska založba

Goriška Mohorjeva družba

Mohorjeva Celovec

Vsebina

Uvod ... 9

1 Zgodovina jugoslovanstva in stališče KPJ glede narodnostnega vprašanja ... 53
1.1 Od ilirizma do integralnega jugoslovanstva ... 54
1.2 KPJ in nacionalno vprašanje ... 70

2 Jugoslovanski projekt mehke nacionalne gradnje ... 91
2.1 Od leta 1945 do razhoda med Titom in Stalinom 92
2.2 Oblikovanje novega socialističnega sistema in Jugoslovanov ... 102

3 Preobrat (1958–1969) ... 127
3.1 Sledenje partijski liniji »od zgoraj« ... 129
3.2 Znanstveno področje raziskovanja mednacionalnih odnosov ... 146
3.3 Opustitev jugoslovanske narodnostne zamisli in množični odziv »od spodaj« ... 164

4 Zvezna KMMO in razcepitev jugoslovanstva (1965–1969) ... 175
4.1 Komisija za vprašanja mednacionalnih in medrepubliških odnosov ... 177
4.2 Razcepitev socialističnega jugoslovanstva ... 193

5 Spreminjanje sistema ... 217
5.1 Nacionalni ključ in Zbor narodov ... 218
5.2 Enakopravnost jezikov in Jugoslovanska ljudska armada ... 230
5.3 Manjša razvitost in delitev presežka dela ... 244

6 Praznino zapolnijo stare narodnostne opredelitve ... 259
6.1 Narodni preporod(i) v okviru socializma ... 263

7 Jugoslovanska narodnostna opredelitev in popis prebivalstva leta 1971 ... 307
7.1 Javna sfera in pritisk od spodaj ... 305
7.2 Nadzor nad znanstvenim področjem mednacionalnih odnosov ... 329

Epilog ... 345
Dodatek ... 361
Viri in literatura ... 369

Zahvala

Ker monografija pred vami izhaja iz raziskovalnega projekta, ki je temeljil na moji doktorski disertaciji, se na prvem mestu želim iskreno zahvaliti svojemu mentorju dr. Pavlu Kolářu na European University Institute v Firencah za njegovo strokovno podporo, dragocene usmeritve ter konstruktivne povratne informacije. Prav tako se želim zahvaliti dr. Petru M. Judsonu za vlogo »drugega bralca« teze, ki je s svojimi vprašanji in komentarji bistveno prispeval k izboljšanju kakovosti mojega raziskovalnega dela.

Vesel sem, da sem imel priložnost sodelovati z vrhunskimi profesorji in mentorji, ki so me skozi svojo strokovnost in predanost spremljali na akademski poti od Maribora, Ljubljane, Budimpešte do Firenc. Njihovi majhni, a pomembni prispevki so imeli ključen vpliv na moj akademski razvoj in oblikovanje raziskovalnega pristopa.

Čeprav je raziskovalno delo zgodovinarja pogosto samotarsko, katerega namen (se včasih zdi) je zgolj fizično utrjevanje *gluteus maximus*, je ta zahtevni proces vsaj delno olajšan z neprecenljivo pomočjo kolegov in sodelavcev v arhivih ter knjižnicah. V tem okviru se zahvaljujem zaposlenim v Arhivu Republike Slovenije, Hrvatskemu državnemu arhivu (Zagreb), Arhivu Bosne in Hercegovine (Sarajevo), Arhivu Jugoslavije (Beograd), Knjižnici Instituta društvenih nauka (Beograd) ter Knjižnici Inštituta za novejšo zgodovino, še posebej pa nekdanjemu vodji knjižnice Igorju Zemljiču. Prav tako sem hvaležen kolegom in kolegicam iz različnih institucij, kjer sem gostoval ali predstavil svoje delo – v Beogradu, Sarajevu, Zagrebu, Ljubljani, Firencah,

Budimpešti, Berlinu, Pragi, Gradcu, Zürichu in Solunu –, za njihove dragocene komentarje in sugestije, ki so bistveno pripomogle k izboljšanju argumentacije in obsega raziskave.

V zadnjem desetletju so številni kolegi in kolegice sprotno prebirali moje raziskovalne rezultate, njihovo kritično oko pa je bilo zares nujno, podobno kot voda v puščavi. Med njimi so: Samantha Simpson, Andrej Milivojević, Oskar Mulej, Branimir Janković, Stevo Đurašković, Irena Ristić, Vladimir Petrović, Matic Batič, Aleš Maver, Luka Lisjak Gabrijelčič, Pavlina Bobič, Igor Grdina, Robert Devetak ter Renato Podbersič. Iskrena hvala vsakemu posebej za čas, prizadevanje in dragocene povratne informacije, ki so pripomogle k večji jasnosti in kakovosti mojega raziskovanja.

Najlepša hvala tudi vsem trem Mohorjevim družbam za zaupanje in realizacijo projekta.

Ob tej točki se želim zahvaliti tudi svojim staršem za materialno in siceršnjo podporo, brez katere bi moja akademska pot najverjetneje ostala nedokončana po zaključku študija v Ljubljani.

Na koncu pa najglobljo hvaležnost namenjam svoji družini: Klavdiji, Oliviji in Otonu, brez katerih bi ta knjiga morda res luč sveta ugledala že pred tremi leti. Vendar, kot dobro vino, je tudi to delo moralo dozoreti, da je lahko doseglo svojo polnost. Njihova potrpežljivost, razumevanje in podpora so bili ključni za dokončanje te monografije.

V Ljubljani, 2. junija 2025
Tomaž Ivešić

Uvod

»Brez svojega jezika, pisave in književnosti Jugoslovani ne morejo dobiti statusa priznane narodne manjšine,« je marca 2010 dejal Svetozar Čiplić, srbski minister za človekove pravice in narodne manjšine. Zaradi te izjave je ministra srbski Center za razvoj civilne družbe (CRCD) napadel in obtožil diskriminacije. Po podatkih iz popisa prebivalstva Srbije (brez Kosova) so leta 2002 Jugoslovani šteli 80.721 posameznikov. Bili so tretja največja manjšina v državi. Vendar Jugoslovani za razliko od drugih uradno priznanih manjšin niso imeli nacionalnih pravic. Kot je CRCD pojasnil ministru Čipliću, Jugoslovani izpolnjujejo vsa merila, da bi bili priznani kot narodna manjšina: »Jugoslovani svoj jezik imenujejo srbohrvaščina, imajo dve pisavi, latinico in cirilico, ter izjemno književnost, ustvarjeno v tem jeziku. Avtorji, za katere vemo, da so se narodnostno opredeljevali kot Jugoslovani, so prejemali velika priznanja za svoj prispevek k svetovni kulturi, vključno z Nobelovo nagrado.«[1] S tem je imel CRDC v mislih slavnega jugoslovanskega pisatelja Iva Andrića, ki je leta 1961 prejel Nobelovo nagrado za književnost. Ta navedba najbrž nenamerno kaže na pomembnost izjave ministra Čiplića. Če so se taki omikani intelektualci, kot je bil Andrić, da ne omenjamo na tisoče drugih posameznikov, zmotno imeli za Jugoslovane, je mogoče trditi, da ima jugoslovansko vprašanje širši, vseevropski pomen. Bodo tisti, ki se opredeljujejo kot Belgijci, nekega dne zahtevali manjšinsko zaščito od Valonijcev in Flamcev?

[1] »Protest zbog ›brisanja‹ Jugoslovena,« B92, 19. 3. 2010, pridobljeno 4. 2. 2017, https://www.b92.net/o/vesti/vesti?nav_id=418894.

Čeprav se je boj za pridobitev statusa narodne manjšine še okrepil, je v srbskem popisu prebivalstva leta 2011 število Jugoslovanov padlo na 23.303, v zadnjem popisu leta 2022 pa naraslo na 27.143. Leta 2013 so Jugoslovani ustanovili Jugoslovanski klub, društvo za vse Jugoslovane. Čeprav je na njihovi spletni strani zapisana trditev, da je danes na svetu približno 900.000 Jugoslovanov, je do konca leta 2015 klub štel približno 600 članov.[2] Istega leta je boj za manjšinske pravice Jugoslovanov podprla Pobuda za strpnost in politična Komunistična stranka – Joška Broz, ki jo vodi vnuk nekdanjega jugoslovanskega predsednika Josipa Broza Tita, ki je leta 2016 postal poslanec srbske narodne skupščine. V izjavi za medije je predsednik Pobude za strpnost Jugoslovane opisal kot nekdanji »sedmi narod Socialistične federativne republike Jugoslavije« ter trdil, da je ta narod, za razliko od šestih drugih, ki so sestavljali Jugoslavijo, »izgubil svoj status« v državi, v kateri je živel.[3]

Vendar je bila ta izjava zavajajoča. Nepoučen bralec bi razumel, da je socialistična Jugoslavija priznavala Jugoslovane kot sedmi narod z vsemi nacionalnimi pravicami poleg Srbov, Hrvatov, Slovencev, Makedoncev, Črnogorcev in Muslimanov[4] v Bosni in Hercegovini (BiH). A jugoslovanski narodni status kot tak nikoli ni obstajal. Zveza komunistov Jugoslavije (ZKJ; Savez komunista Jugoslavije) in posledično Zvezna ljudska skupščina (kot najvišji zakonodajni organ) Jugoslovanov nikoli nista priznala kot »sedmega naroda«. Lahko bi rekli, da je bila njihova edina pravica, da se opredelijo kot Jugoslovani na popisu prebivalstva, kar

[2] »Jugosloveni Jugoslaveni Jugoslovani Yugoslavs | Home,« pridobljeno 4. 2. 2017, http://www.jugosloveni.info/index.php.

[3] »›Jugosloveni‹ traže status nacionalne manjine,« Vesti online, pridobljeno 4. 2. 2017, http://vesti-online.com/Vesti/Drustvo/540607/Jugosloveni-traze-status-nacionalne-manjine.

[4] Po stari komunistični navadi uporabljam veliko začetnico, ko govorim o Muslimanih v narodnostnem smislu; danes uporabljajo novo kategorijo – Bošnjaki.

je bilo prvič mogoče šele leta 1953. S tem je jugoslovanski režim ustvaril paradoks. Ne le da Jugoslovani niso bili priznan narod, bili so celo brez nacionalnih pravic v državi, ki naj bi bila njihova.

Poraja se vprašanje: Kdo so ti Jugoslovani, ki zagovarjajo svoje nacionalne pravice? Iz predhodno opisanih argumentov jih ni mogoče označiti zgolj kot jugonostalgične posameznike, ki hrepenijo po boljši družbi, ki je po njihovem mnenju nekoč obstajala.[5] Narodnostni Jugoslovani niso postsocialistični pojav. Zato je treba današnje probleme[6] v zvezi z nepriznano jugoslovansko manjšino v Srbiji (pa tudi v Bosni in Hercegovini) razumeti v zgodovinskem kontekstu jugoslovanskega socialističnega projekta mehke gradnje naroda in njegovega nerešenega statusa. Mogoče je zagovarjati širši evropski pomen za druge spodletele socialistične narodnostne opredelitve, kot sta čehoslovakizem in sovjetizem.

[5] Jugonostalgija je, podobno kot *Ostalgie* v Vzhodni Nemčiji, kulturni in psihološki pojav, ki je bil v zadnjih dveh desetletjih precej dobro preučen. Vendar strogo določena opredelitev tega izraza ne obstaja. Zagotovo je mogoče trditi, da v večini primerov jugonostalgični posameznik hrepeni po svoji lepi mladosti, verjame v prejšnji obstoj boljše družbe, iskrenih medčloveških odnosov, pravičnejšega gospodarskega sistema itd. To prepričanje temelji na lastnih spominih, v bolj nedavnih primerih med mladimi pa na zgodbah staršev in starih staršev. V pojugoslovanskih republikah so bila ustanovljena nekatera jugonostalgična društva, ki povezujejo ljudi po vsej nekdanji Jugoslaviji v skupnem spominu. Izraz »jugonostalgičen« se, običajno na desni strani političnega spektra, lahko uporablja tudi politično izločevalno. Glejte nekatere reprezentativne študije o jugonostalgiji: Mitja Velikonja, »Lost in Transition: Nostalgia for Socialism in Post-Socialist Countries,« *East European Politics & Societies* 23, št. 4 (2009): 535–51; Mitja Velikonja, *Titostalgija: študija nostalgije po Josipu Brozu = Titostalgia*, 2. izd., Mediawatch (Ljubljana: Mirovni Inštitut, 2009); Tanja Petrović, »When We Were Europe: Socialist Workers in Serbia and Their Nostalgic Narratives,« v: *Remembering Communism: Genres of Representation*, ur. Maria Todorova (New York: Social Science Research Council, 2010), 127–53; Nicole Lindstrom, »Yugonostalgia: Restorative and Reflective Nostalgia in Former Yugoslavia,« *East Central Europe* 32, št. 1–2 (2005): 227–37.

[6] Za širši pregled glejte: Hana Srebotnjak, »Tracing the Decline of Yugoslav Identity: A Case for ›Invisible‹ Ethnic Cleansing,« *Sprawy Narodowościowe,* št. 48 (2016): 65–84.

Argument knjige

Knjiga se osredotoča na socialistični proces mehke graditve jugoslovanskega naroda v petdesetih in šestdesetih letih 20. stoletja, ko se je jugoslovanstvo latentno promoviralo in bilo ponujeno kot možnost, da bi se pokazal nekolikšen uspeh med množicami, čeprav je imel projekt omejitve. Zatem se je ZKJ odločila, da socialistično jugoslovanstvo preoblikuje in na novo pojmuje brez narodnih ali etničnih konotacij, da bi ostalo skupno socialistično vezivo za jugoslovanske državljane (vključno s tistimi neslovanskega izvora in narodnimi manjšinami). Odločitev je sprejela partizanska generacija, ki je izkusila vojno in se partiji pridružila v obdobju med vojnama, ko jo je preganjal režim kralja Aleksandra Karađorđevića in ko je izkusila kraljevo zamisel o integralnem jugoslovanstvu – en narod, tri plemena (Srbi, Hrvati, Slovenci). Sredi šestdesetih let so politične elite v republikah sumile, da gre pri socialističnem jugoslovanstvu za koncept »talilnega lonca« ali za prikrivanje srbske hegemonije. Zato je prišlo do republiških narodnih preporodov v okviru socializma, ki so zagovarjali nacionalne pravice.

Poleg tega je reforma socialističnega sistema v srednjih in poznih šestdesetih letih onemogočila priznanje Jugoslovanov kot naroda, saj je sistem odtlej temeljil na nacionalnem (republiškem) ključu. Ta je bil uveden v zvezni državni aparat v različne politične (predstavniške) komiteje in komisije, v kulturo in v nekaterih primerih celo v šport. Na podlagi nacionalne sestave je vsak narod in narodna skupnost prejela »pravičen« delež predstavnikov v zvezni upravi, organih ZKJ, armadi itd. Sistem je zahteval stabilne nacionalne kategorije, ki so temeljile na domnevno objektivnih merilih (skupna zgodovina, kulturna in etnična podobnost, skupen jezik, ozemlje itd.). Zato so »Jugoslovani« postali problematični, saj jih je ZKJ razumela kot fluidno narodnostno opredelitev, nekaj, kar posameznik

lahko izbere. Obstoj zamišljene, a ne izmišljene skupnosti ljudi z jugoslovansko zavestjo je bil dovolj, da je jugoslovanski socialistični narod obstajal brez domnevno objektivnih meril. Takšna narodnostna kategorija bi se lahko v sistemu, temelječem na nacionalnem ključu, zlorabljala. Zato se je jugoslovanstvo do druge polovice šestdesetih let razdelilo na dva dela: 1) socialistično jugoslovanstvo, ki ga je spodbujala ZKJ in je temeljilo na razrednih odnosih, socialističnem sistemu samoupravljanja in istovetenju z državo Jugoslavijo; 2) narodnostno oz. nacionalno jugoslovanstvo, ki je živelo med manjšimi deli prebivalstva (zlasti med mladimi in otroki iz etnično mešanih zakonov) zaradi projekta mehke graditve naroda.

Da bi partija bolje razumela jugoslovansko družbo, je financirala in vzpostavila novo raziskovalno področje medNacionalnih odnosov. Večina raziskav je potekala v Beogradu na Inštitutu družbenih ved in v Ljubljani na Inštitutu za narodnostna vprašanja. Socialistični državni strokovnjaki so bili razpeti med svojim poklicem in politiko – nekateri so zasedali pomembne položaje v partiji. Slednja pa je uporabljala podatkovne zbirke, ki sta jih ustvarila inštituta, in zbrano znanje, da bi ustvarila »pravilne« narodnostne politike. Ob koncu šestdesetih let so znanstveno področje ogrožale amaterske raziskave javnega mnenja, ki so jih opravljali jugoslovanski mediji, zato je partija morala prevzeti nadzor.

Opustitev jugoslovanstva kot etničnega koncepta je imela več negativnih posledic, ki so bile vidne zlasti, ko so praznino, ki jo je pustila jugoslovanska narodnostna zamisel, zapolnili narodni preporodi v okviru socializma. Med njimi je hrvaški narodni preporod (»maspok« ali hrvaška pomlad) v procesu uskladitve z intelektualci prišel najdlje in je pridobival na zagonu do začetka sedemdesetih let, ko je bilo hrvaško politično vodstvo prisiljeno odstopiti. Čeprav ZKJ jugoslovanskega naroda ni nikoli priznala, so tisti, ki so se opredeljevali kot Jugoslovani, na partijo izvajali pritisk prek medijev in na zasedanjih

Socialistične zveze delovnega ljudstva Jugoslavije (SZDLJ; Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije), da bi sprožili spremembe v narodnostnih kategorijah na popisu prebivalstva leta 1971. Tako je v Jugoslaviji obstajal napol nadzorovan javni prostor, ki je v zadostni meri dopuščal kritične glasove, da so bili ti slišani, in javni pritisk, da je ta imel učinek.

Pojmi v marksistično-leninistični misli in socialistična graditev narodov v srednji in vzhodni Evropi

Karl Marx in Friedrich Engels nacionalnemu vprašanju v svojih zapisih nista posvečala veliko pozornosti, saj sta se osredotočala predvsem na socialistično revolucijo. Kljub temu nista zanemarila njegovega pomena. To velja zlasti za obdobje po revolucijah leta 1848.[7] Trdila sta, da so narodi nastali v posebnih razmerah kapitala, ko je fevdalna družba prehajala v kapitalizem.[8] S koncem kapitalizma bi izginile tudi vse narodne posebnosti. Preden pa bi se to lahko zgodilo, bi morala buržoazija prevzeti oblast od aristokracije, nato pa bi oblast prevzel proletariat z revolucijo.[9] Ko so se leta 1848 začele revolucije, sta Marx in Engels tako podprla tiste, ki so bili po njunem mnenju »napredni« (Nemci, Poljaki in Madžari), ob tem pa obsodila »reakcionarne« sile (tako imenovane nezgodovinske narode: Čehe, Slovake, Hrvate in Srbe v Avstro-Ogrskem cesarstvu, pa tudi Bretonce in Baske).[10]

[7] Roman Szporluk, *Communism and Nationalism: Karl Marx Versus Friedrich List* (Oxford; New York: Oxford University Press, 1988), 5.

[8] Ephraim Nimni, »Marx, Engels and the National Question,« *Science & Society* 53, št. 3 (1989): 299.

[9] Étienne Balibar in Immanuel Maurice Wallerstein, *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities* (London; New York: Verso, 1991), 133.

[10] Erik van Ree, *The Political Thought of Joseph Stalin: A Study in Twentieth-Century Revolutionary Patriotism* (London: Routledge Curzon, 2007), 50–52.

Na podlagi teorije torej komunisti smejo in morajo podpreti vsako napredno silo, tudi nacionaliste.[11] Razredni boj je bil narodnega značaja. Vsak proletariat je moral premagati svojo buržoazijo, da bi postal, kot sta zapisala v *Komunističnem manifestu*, »vodilni razred nacije«, ki je »sam še nacionalen, četudi nikakor ne v smislu buržoazije«.[12] Šele »po vzpostavitvi socializma« bi internacionalizem povezal vodilne narodne razrede po svetu. Kot je navedel Martin Mevius, sta Marx in Engels uvedla pojem narodnega razreda kot obrambo proti obtožbam, da so komunisti »nedomoljubni. Pojem ›vodilnega razreda nacije‹ je odprl možnost občutka za socialistično narodnost in poznejše trditve komunistov, da so ›pravi‹ ali ›socialistični‹ domoljubi, so delno izhajale iz tega odlomka.«[13]

Vendar je ob koncu 19. stoletja druga internacionala »razpadla« na dve struji, vsaka s svojo opredelitvijo naroda. Avstromarksistični tabor v Avstro-Ogrskem cesarstvu je narod opredeljeval kot skupino ljudi z istim jezikom (Karl Renner) in povezan s skupno usodo (Otto Bauer).[14] Skupno ozemlje torej v teoriji avstromarksistov ni bilo pomemben dejavnik. Glavni razlog za izključitev ozemlja iz opredelitve naroda je bila avstro-ogrska izkušnja z nacionalno-etničnimi težavami. Njihova opredelitev je bila posebna in mišljena kot rešitev za podelitev narodnosti »vsem brezupno prepletenim manjšinam«, ki niso mogle dobiti »regionalne avtonomije«.[15] To usmeritev so avstrijski socialisti sprejeli na

[11] Walker Connor, *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy* (Princeton, N.J: Princeton University Press, 1984), 10.

[12] Nimni, »Marx, Engels and the National Question,« 307.

[13] Martin Mevius, »Reappraising Communism and Nationalism,« *Nationalities Papers* 37, št. 4 (2009): 382.

[14] J. V. Stalin, *Marksizem in nacionalno vprašanje* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1948), 15.

[15] Martin Mevius, *Agents of Moscow: The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism 1941–1953* (Oxford: New York: Clarendon Press, 2005), 12.

kongresu v Brnu (Brünnu) leta 1899. Na kongresu je slovenski delegat Etbin Kristan predlagal drug pristop, ki ga je imenoval personalna-narodna avtonomija,[16] vendar so njegovo zamisel zavrnili.[17]

Druga struja se je pojavila v Ruskem imperiju kot nasprotovanje avstromarksističnemu pridiganju, ker bi to ogrozilo enotnost ruske socialdemokratske stranke, v kateri je judovski bund trdil, da ima pravico zastopati ruski judovski proletariat. Voditelj stranke, Vladimir Iljič Uljanov – Lenin, ni dovolil, da bi se stranka razdrobila, saj bi jo to uničilo. Zato je podprl Josipa Stalina pri pisanju zoper avstromarksistično opredelitev naroda. Stalin je svojo slavno opredelitev naroda zapisal na predvečer vélike vojne: »Narod je zgodovinsko nastala trajna skupnost ljudi, ki je vznikla na osnovi skupnega jezika, ozemlja, gospodarskega življenja in duhovne izoblikovanosti, ki se kaže v skupnosti kulture.«[18] Narodna in domoljubna občutja so bila sicer bolj vidna v zapisih Lenina kot Stalina. Leta 1914 je Lenin napisal članek z naslovom *O nacionalnem ponosu velikih Rusov*, v katerem je zavrgel misel, da je nacionalni ponos boljševikom tuj. Poudaril je tudi, da ljubijo svoj jezik in državo ter da so »polni občutja nacionalnega ponosa«.[19] Ta del

[16] Kristanova zamisel je bila pravzaprav zelo dobra. Predlagal je nekakšen narodni register, s katerim bi vsakdo glasoval samo za politike iz vrst lastnega naroda, ne glede na to, kje živi. S tem bi zaobšli ozemlja. Pred prvo svetovno vojno so bile po tem načelu izvedene lokalne volitve v Bukovini in na Moravskem. Čeprav so bile očitno uspešne, je vojna preprečila vsakršno uvedbo tega načela na drugih ozemljih in splošnih volitvah. Za predstavitev in pojasnitev Kristanove zamisli se zahvaljujem kolegoma ddr. Igorju Grdini in dr. Francu Rozmanu.

[17] Oto Luthar, ur., *The Land Between: A History of Slovenia* (Frankfurt ob Majni: Peter Lang GmbH, 2008), 344; Balázs Trencsényi et al., *A History of Modern Political Thought in East Central Europe: Volume I: Negotiating Modernity in the »Long Nineteenth Century«* (Oxford University Press, 2016), 513–14; Ephraim Nimni, *National Cultural Autonomy and Its Contemporary Critics* (London: Routledge, 2005), 237.

[18] Stalin, *Marksizem in nacionalno vprašanje*, 13.

[19] Mevius, »Reappraising Communism and Nationalism,« 383.

Leninovega članka je poudaril, kot bomo videli, tudi vodja Kominterne Georgi Dimitrov na VII. kongresu Kominterne leta 1935, ko se začrta nova smer delovanja.[20]

Po oktobrski revoluciji leta 1917 in po zmagi v državljanski vojni so sovjetski boljševiki morali ponovno pretehtati svoje stališče do nacionalnega vprašanja, saj sta slogana izpred leta 1917 (samoodločba in zavračanje kolonizacije) nenadoma postala problematična. Boljševiki so kmalu spoznali, da ogromna sovjetska država ne more preživeti »brez bombaža iz Turkestana in brez nafte s Kavkaza«.[21] Kot je navedel Walter Kemp, je to dejstvo boljševike prisililo, da so utrdili oblast z »bistvenim popuščanjem in kompromisi v nasprotju s predrevolucijsko ideologijo«,[22] zlasti kar zadeva narodnostno politiko. Režim, zavezan brezrazredni družbi, je začel ustvarjati etnične razlike v dotlej nevidenem obsegu;[23] ta politika se imenuje »korenizacija« in bi jo lahko prevedli kot »pokoreninjenje« ali »podomorodenje«. Terry Martin je te sovjetske narodnostne politike imenoval imperij pozitivne diskriminacije, saj je šlo za sistematično spodbujanje narodne zavesti manjšin na račun večine.[24]

Medtem ko je Nicholas S. Timasheff trdil, da je sovjetsko vodstvo v tridesetih letih glede narodnostne politike opustilo socialistične vrednote,[25] je Francine Hirsch trdila nasprotno. Korenizacija je bila bistvena za hitro oblikovanje narodov,

[20] Mevius, »Reappraising Communism and Nationalism,« 383.

[21] Francine Hirsch, *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge & the Making of the Soviet Union* (Ithaca: Cornell University Press, 2005), 5.

[22] Walter A. Kemp, *Nationalism and Communism in Eastern Europe and the Soviet Union* (London: Palgrave Macmillan UK, 1999), 58.

[23] Ronald Grigor Suny, *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union* (Stanford, CA: Stanford University Press, 1993), 85–126.

[24] Terry Martin, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939* (Ithaca; London: Cornell University Press, 2001), 4–9.

[25] Nicholas S. Timasheff, *The Great Retreat; the Growth and Decline of Communism in Russia*, (New York: E.P. Dutton & Co., 1946).

da bi se ti lahko združili v socialistično identiteto. Nobenega velikega odstopa od stališč ni bilo, saj cilj narodnostnih politik od dvajsetih let naprej ni bil zgolj ustvariti narodnosti, temveč jih ustvariti zato, da se bodo hitreje združile, je trdila Francine Hirsch, /…/ *da bi rodove in plemena fevdalne dobe preoblikovali v narodnosti, narodnosti pa v narode socialistične dobe – ki bi se nekoč v prihodnosti združili v okviru komunizma. Ta večja vizija je pomemben kontekst, da razumemo prizadevanje režima iz 30. let, da bi stapljal narodnosti v manjše število »razvitih« socialističnih narodov.*[26]

Ne glede na to, na katero stran sovjetske razprave se postavimo, je dejstvo, da so se sredi tridesetih let Rusi »vrnili« kot največji narod v Sovjetski zvezi. David Brandenberger trdi, da se je to zgodilo, ker se je »strankarska hierarhija« pragmatično odločila, da »utopični proletarski internacionalizem« ni mogel »mobilizirati družbe za industrializacijo in vojno. Stalin in njegov ožji krog sta se v iskanju privlačnejšega poziva nazadnje odločila za rusocentrično obliko etatizma kot najučinkovitejši način za spodbujanje graditve države in zvestobe množic režimu.«[27] Temu je sledila selektivna rehabilitacija slavnih ruskih osebnosti in simbolov, ki so jih nato povezali s »sovjetskim patriotizmom«.

Čeprav je pojem »socialni patriotizem« prvič uporabila Rosa Luxemburg,[28] je bil Stalinov ideološki stroj tisti,

[26] Hirsch, *Empire of Nations*, 8–9.

[27] David Brandenberger, *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956*, Russian Research Center Studies 93 (Cambridge, MA; London: Harvard University Press, 2002), 2; glede ponovne nacionalizacije glejte tudi: Klaus Mehnert, *The Anatomy of Soviet Man* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1961).

[28] Luxemburgova je s »socialnim patriotizmom« opisala »eksperimentalno« obdobje Poljske socialistične stranke v njenih prvih začetkih (ustanovljena je bila leta 1892), ko je zahteva po nacionalni državi prvič postala del socialističnega programa. Glejte: »Rosa Luxemburg: The National Question (Chap.2),« Marxists Internet Archive, pridobljeno 18. 9. 2018, https://www.marxists.org/archive/luxemburg/1909/national-question/ch02.htm.

ki je pojem podprl in ga opredelil kot »socialistični patriotizem«.[29] Leta 1931 je Stalin izjavil, da proletarci sicer res nimajo domovine, vendar bi jo zdaj lahko imeli, saj so prevzeli oblast v Sovjetski zvezi. Sredi tridesetih let je socialistični patriotizem postal »sovjetski patriotizem« in to je, kot ugotavlja Brandenberger, pomenilo razširitev pripadnosti partiji v nekaj večjega, kar je vključevalo tudi »geografsko in kulturno semantiko«. V zgodnjih štiridesetih letih pa je bil sovjetski patriotizem opredeljen kot *občutje ponosa in zvestobe, ki je združevalo tako Ruse kot »najbolj zavedne elemente zatiranih narodnosti« pod napredno zastavo ruske »narodne kulture« od sredine 19. stoletja naprej.*[30] Tovrstno partijsko ideologijo po letu 1937 Brandenberger imenuje »nacionalni boljševizem«.[31]

Kot je prepričljivo pokazal Martin Mevius, druge komunistične stranke niso čutile potrebe po ustvarjanju socialističnega patriotizma, saj so sprejemale »stare« narodne običaje in simbole, v Franciji na primer trobojnico in Marseljezo. Nova usmeritev je bila začrtana leta 1935 na sedmem kongresu Kominterne. Georgi Dimitrov, generalni sekretar Kominterne, je zahteval, da proletariat v svojem boju uporablja »nacionalno obliko«, da bi zagovarjal in utrdil svoj položaj borcev za narodno svobodo in neodvisnost.[32] Tako so komunisti začeli govoriti jezik naroda.

Zato ni presenetljivo, da, kot trdi Yannis Sygkelos, *so po letu 1944 ljudske republike na številne načine namenoma zaznamovale narodnost, zavestno prepletle nacionalno in socialistično simboliko ter se sistematično prikazovale kot dedinje*

[29] Robert A Jones, *The Soviet Doctrine of »Limited Sovereignty« from Lenin to Gorbachev* (Basingstoke: Macmillan, 1990), 133.

[30] Brandenberger, *National Bolshevism*, 29.

[31] Ibid., 9.

[32] Martin Mevius, »Reappraising Communism and Nationalism,« *Nationalities Papers* 37, št. 4 (Julij 2009): 384–86.

vseh junaških in slavnih utrinkov iz narodne zgodovine ter kot braniteljice nacionalnih interesov in ciljev.[33] V Bolgariji je bila ta narodnost na primer vidna v odnosu bolgarske komunistične partije do narodnih obletnic in državnih praznikov.[34] Tudi v pozni fazi socializma je opredeljevanje bolgarskega naroda na novo – kot sovjetskega ali protisovjetskega in »razpetega med Vzhod in Zahod« – ostalo na dnevnem redu politike kot eno najbistvenejših vprašanj.[35] Narod se je torej vseskozi preoblikoval in na novo opredeljeval.

V drugih vzhodnoevropskih državah po letu 1945 ni bilo nič drugače. Na Madžarskem je komunistična partija namenoma nagovarjala narod in svoje nasprotnike označevala za njegove sovražnike. Po tem, ko je partija prevzela oblast, je obudila stare in postavila nove spomenike in poimenovala ulice po madžarskih narodnih herojih.[36] Na Poljskem je komunistični režim manipuliral z narodnostno politiko in nacionalnimi simboli, da je ustvaril to, kar Fleming imenuje »režim družbene jeze«.[37] V Romuniji je nacionalistična retorika nastopila pozno, sredi petdesetih let, in sicer z romunskim vodjo Gheorghejem Gheorghiu-Dejem,

[33] Yannis Sygkelos, *Nationalism from the Left: The Bulgarian Communist Party during the Second World War and the Early Post-War Letos* (Leiden/Boston: Brill, 2011), 5.

[34] Yannis Sygkelos, »The National Discourse of the Bulgarian Communist Party on National Anniversaries and Commemorations (1944–1948),« *Nationalities Papers* 37, št. 4 (Julij 2009): 425–42.

[35] Ivanka N. Atanasova, »Lyudmila Zhivkova and the Paradox of Ideology and Identity in Communist Bulgaria,« *East European Politics and Societies* 18, št. 2 (2004): 278–315.

[36] Mevius, *Agents of Moscow*.

[37] Michael Fleming, *Communism, Nationalism and Ethnicity in Poland, 1944–1950* (London; New York: Routledge, 2010), 4; glejte tudi: Mikolaj Kunicki, »The Red and the Brown: Boleslaw Piasecki, the Polish Communists, and the Anti-Zionist Campaign in Poland, 1967–68,« *East European Politics and Societies* 19, št. 2 (2005): 185–225; Marcin Zaremba, *Im nationalen Gewande Strategien kommunistischer Herrschaftslegitimation in Polen 1944–1980* (Osnabrück: Fibre, 2011).

ki je odkril, da je nacionalni diskurz mogoče uporabiti kot zmogljivo orodje za legitimiranje in ohranjanje režima. Sčasoma so bile nekatere pomembne zgodovinske romunske osebnosti rehabilitirane in režim se je, potem ko je leta 1965 oblast prevzel Nicolae Ceaușescu, postopno spremenil v nacionalni komunizem – ta je režim umestil v srednjeveško romunsko zgodovino ter s tem poudaril starodavne korenine in kontinuiteto romunskega naroda.[38]

V prvih povojnih letih so na Češkoslovaškem komunistični intelektualci trdili, da je treba češki »narodni značaj« revidirati – češki narod preusmeriti od »srednje Evrope« proti vzhodnemu, slovanskemu in socialističnemu svetu, še vedno pa bi služil kot most med Zahodom in Vzhodom.[39] V poznih petdesetih in v šestdesetih letih so se nekateri češki in slovaški intelektualci – kot je opazil Michal Kopeček – močno ukvarjali z idejo *prestrukturiranja čehoslovakistične ideje v projekt »nacionalne politične družbe«, ki je temeljil na samostojnem razvoju dveh ločenih narodov, ki pa sta povezana z načeloma češkoslovaške državnosti in socialističnega patriotizma.*[40] Nedorečenost slovaškega nacionalnega vprašanja se je »razrešila« šele leta 1968/69 z novo zvezno ustavo.[41]

---

[38] Katherine Verdery, *National Ideology under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceaușescu's Romania* (Berkeley: University of California Press, 1991); Vladimir Tismaneanu, *Stalinism for All Seasons: A Political History of Romanian Communism* (Berkeley: University of California Press, 2004); Dragoș Petrescu, »Building the Nation, Instrumentalizing Nationalism: Revisiting Romanian National-Communism, 1956–1989,« *Nationalities Papers* 37, št. 4 (2009): 523–44.

[39] Bradley F. Abrams, *The Struggle for the Soul of the Nation: Czech Culture and the Rise of Communism* (New York: Rowman & Littlefield Publishers, 2005).

[40] Michal Kopeček, »Historical Studies of Nation-Building and the Concept of Socialist Patriotism in East Central Europe 1956–1970,« v: *Historische Nationsforschung im geteilten Europa 1945–1989*, ur. Pavel Kolář in Miloš Řezník (Köln: SH-Verlag, 2012), 131.

[41] Adam Hudek in Juraj Benko, »Ideológia čechoslovakizmu a slovenskí komunisti,« v: *Čecho/slovakismus*, ur. Adam Hudek, Michal Kopeček in Jan Mervart (Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2019), 281–309.

Pri oblikovanju ločenega narodnega značaja je imela največje težave Nemška demokratična republika, saj država (ustanovljena leta 1949) ni prej nikoli obstajala in, kar je še huje, si je kulturo, jezik in zgodovino delila s sosednjo nesocialistično državo. V prvih povojnih letih je SED (Enotna socialistična stranka Nemčije) že začela ustvarjati socialistične mite, da bi se legitimirala in mobilizirala mlade, da bi se pridružili vojski in preprečili tretjo svetovno vojno. Ti miti so temeljili na nemški mitologiji ter se sklicevali na slavna imena, kot so Marx, brata Thomas in Heinrich Mann ter Goethe.[42] Po razdelitvi Nemčije na dve državi je bilo treba ustvariti novo socialistično nemško kulturo in socialistično zavest.[43] Ti sta se vzpostavili s propagandnim strojem SED: uradnimi državnimi prazniki, festivali, partijskimi dogodki in novim socialističnim konceptom *Heimat*.[44]

Poleg primerov, omenjenih zgoraj, je za obdobje po drugi svetovni vojni značilnih še nekaj drugih projektov graditve naroda, kot sta sovjetski in muslimanski v BiH. Zamisel o sovjetskem narodu (*Sovietskii narod*) se je pojavila že v poznih tridesetih letih. Vendar se je projekt začel pospeševati šele po »veliki domoljubni vojni«, ko je bil oblikovan skupen mit o njej. Po Stalinovi smrti je imel Nikita Hruščov ambiciozno idejo, da bi v okviru graditve naroda ukinil kategorijo etnične pripadnosti, zapisano v

[42] Alan L. Nothnagle, *Building the East German Myth: Historical Mythology and Youth Propaganda in the German Democratic Republic, 1945–1989* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1999), 11 in 39; Dirk Spilker, *The East German Leadership and the Division of Germany: Patriotism and Propaganda 1945–1953* (Oxford: Oxford University Press, 2006), 63.

[43] Laura Silverberg, »East German Music and the Problem of National Identity,« *Nationalities Papers* 37, št. 4 (2009): 502–33.

[44] Jan Palmowski, *Inventing a Socialist Nation: Heimat and the Politics of Everyday Life in the GDR, 1945–1990*, New Studies in European History (Cambridge, UK; New York: Cambridge University Press, 2009).

notranjem sovjetskem potnem listu,[45] ter naselil slovansko prebivalstvo v Kazahstan. Poleg tega so bili Nerusi prisiljeni govoriti rusko, uvedeni so bili novi socialistični neverski rituali, koncept sovjetskega naroda pa se je spodbujal v javnem diskurzu. Sovjetski ideolog Ričard Kosolapov je v zgodnjih osemdesetih letih trdil, da so socialistični narodi bolj stabilna kategorija kot družbeni razredi. Zato so pod vodstvom Jurija Andropova (1982–1984) obstajali načrti za ozemeljsko reorganizacijo Sovjetske zveze v 41 delov brez etnične podlage.[46]

In nazadnje, v Jugoslaviji je bilo več drugih socialističnih procesov graditve narodov (makedonski, črnogorski itd.), med katerimi je najzanimivejši muslimanski primer v BiH, ker je bil – za razliko od vseh prej omenjenih – edini projekt, ki je konkuriral socialističnemu jugoslovanstvu. Čeprav se je z negotovim (narodnostnim) statusom Muslimanov[47] KPJ ukvarjala že v medvojnem obdobju[48] in zlasti med drugo svetovno vojno, se je intelektualna baza izoblikovala sredi petdesetih let, ko je bosanski

[45] Za splošen kontekst glejte: Albert Baiburin, »Rituals of Identity: The Soviet Passport,« v: *Soviet and Post-Soviet Identities*, ur. Mark Bassin in Catriona Kelly (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2012), 91–109.

[46] Sener Akturk, *Regimes of Ethnicity and Nationhood in Germany, Russia, and Turkey* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012); Veljko Vujačić, *Nationalism, Myth, and the State in Russia and Serbia: Antecedents of the Dissolution of the Soviet Union and Yugoslavia* (New York, NY: Cambridge University Press, 2015), 196.

[47] Posebno bosansko identifikacijo za Muslimane najdemo že v poznem 19. stoletju, in sicer po avstro-ogrski zasedbi Bosne leta 1878. Glejte: Edin Hajdarpasic, *Whose Bosnia?: Nationalism and Political Imagination in the Balkans, 1840–1914*, 1. izd. (Ithaca: Cornell University Press, 2015).

[48] Jurij Perovšek, »Vprašanje etnične posebnosti Muslimanov v razpravi jugoslovanskih komunistov o nacionalnem vprašanju leta 1923,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 41, št. 1 (2001): 31–39.

intelektualec Špiro Kulišić[49] začel nasprotovati uradnim kategorijam v popisu prebivalstva.[50]

Vprašanje, ki se poraja ob koncu tega pregleda, je, zakaj in kako je bil jugoslovanski primer tako drugačen. Razlika vsekakor izhaja iz očitnega dejstva, da je bila v jugoslovanskem primeru izoblikovana močna opredelitev. V primerjavi z drugimi primeri se je opredelitev ohranila celo po propadu socializma, včasih močnejša, včasih šibkejša, odvisno od razmer.

Različice jugoslovanske opredelitve

Med zgodovinarji ni soglasja glede pomena socialističnega jugoslovanstva in glede tega, za kakšno opredelitev je sploh šlo: družbeno, narodnostno, nadnacionalno ali državno. O jugoslovanstvu je v okviru svojega širšega raziskovanja socialistične Jugoslavije pisalo le nekaj specialistov za zgodovino Jugoslavije. Leta 1971 je politolog Gary Bertsch objavil študijo o graditvi jugoslovanskega naroda, ki je prinesla več takrat novih uvidov. Raziskava je temeljila na približno 1200 vprašalnikih, izpolnjenih leta 1966. Študija je pokazala, da so tisti, ki so trdili, da so po narodnosti Jugoslovani, prihajali iz vseh regij, polovica iz Srbije v ožjem smislu (Srbije brez Kosova in Vojvodine) in Slavonije. Jugoslovani so bili izobraženi, mladi, ateisti

[49] Po Špiru je »etnična avtohtonost« bosanskih Muslimanov izhajala iz obdobja Osmanskega imperija. Jedro skupine je prepoznal v islamiziranih kmetih s slovanskim jezikom, običaji in načinom življenja. Glejte: Iva Lučić, »Making the 'Nation' Visible: Socialist Census Policy in Bosnia in the Early 1970s,« v: *The Ambiguous Nation: Case Studies from Southeastern Europe in the 20th Century*, ur. Ulf Brunnbauer in Hannes Grandits (München: Oldenbourg Verlag, 2013), 428.

[50] Iva Lučić, *Im Namen der Nation: Der politische Aufwertungsprozess der Muslime im sozialistischen Jugoslawien (1956–1971)* (Uppsala: Uppsala Universitet, 2016).

in komunisti. Polovica jih je trdila, da ni pomembno, katero narečje govori človek. 29 % se jih je celo strinjalo s trditvijo, da narodnost ni bistvena.[51] Bertscheve ugotovitve se ujemajo z raziskavami, ki jih je istočasno opravila ZKJ. Vendar je Bertscheva raziskava med strokovnjaki in akademsko skupnostjo ostala večinoma neopažena. Presenetljivo je celo Dennison Rusinow, ki je pozneje postal eden največjih mednarodnih strokovnjakov za jugoslovansko zgodovino, socialistično jugoslovanstvo v svojem temeljnem delu *The Yugoslav Experiment 1948–1974* (Jugoslovanski eksperiment 1948–1974) preprosto preskočil. Rusinow je poudaril debato o jugoslovanstvu med Dobrico Ćosićem in Dušanom Pirjevcem, »jugoslovanske socialistične zavesti« pa skorajda ni omenil.[52]

V zgodnjih devetdesetih letih so ameriški sociologi izvedli raziskavo in zbrali podatke iz osemdesetih let, da bi dognali, »kdo so bili Jugoslovani«. Njihov zaključek je bil, da so posamezniki, ki so se opredeljevali kot Jugoslovani, živeli na urbanih območjih, bili politično aktivni, bolj nagnjeni k zavračanju narodnostnih opredelitev[53] ter manjšina v »večinskem okolju«. V slednjem primeru se je manjšina raje opredeljevala kot Jugoslovani (npr. Srbi na Hrvaškem).[54]

---

[51] Gary K. Bertsch, *Nation-Building in Yugoslavia: A Study of Political Integration and Attitudinal Consensus* (London: Sage Publications, 1971), 24–25.

[52] Dennison Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948–1974* (Berkeley: University of California Press, 1977), 71 in 134–36.

[53] V knjigi bom raje uporabljal izraz »opredelitev« kot »identiteta«. Glede razlike med njima glejte: Rogers Brubaker, *Ethnicity without Groups* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2004), 28–63.

[54] Dusko Sekulic, Garth Massey in Randy Hodson, »Who Were the Yugoslavs? Failed Sources of a Common Identity in the Former Yugoslavia,« *American Sociological Review* 59, št. 1 (1994): 83–97.

Narodnostna opredelitev

»Socialistični Jugoslovan« kot narodnostna opredelitev je bil prvič omenjen v šestdesetih letih. Leta 1968 je Paul Shoup, zgodovinar z Univerze Columbia, velik preobrat prepoznal v odstavitvi Aleksandra Rankovića, jugoslovanskega notranjega ministra. Ker je bil Shoup omejen na objavljene vire, se je osredotočil na medijski diskurz. Bil je prvi akademik, ki je zagovarjal obstoj projekta graditve jugoslovanskega naroda in to, da se je partija v zgodnjih šestdesetih letih odmaknila od jugoslovanstva.[55]

Narodnostno jugoslovanstvo je podobno zagovarjal Aleksa Đilas. Velik del svoje knjige *The Contested Country* (Sporna država) je namenil socialističnemu jugoslovanstvu in analiziranju, kako je bilo to spodbujano. Trdil je, da so bile ustavne in gospodarske spremembe do sredine petdesetih let izvedene zaradi socialističnega jugoslovanstva. To je bilo za Đilasa kombinacija antinacionalizma, internacionalizma in patriotizma, medtem ko se je jugoslovanski nacionalizem kazal v izgonu nemške in italijanske manjšine.[56] To je bila ena prvih definicij socialističnega jugoslovanstva, ki je nakazovala, da ima več pomenov – kar je stališče, ki ga povsem podpiram.

Argument v zvezi z narodnostnim jugoslovanstvom in premikom (od Jugoslovanov proti Srbom) v šestdesetih letih je v prepričljivi analizi podala Audrey Budding.[57] Vendar njena doktorska disertacija ni bila nikoli objavljena in je javnosti ostala neopažena, razen prek članka,

[55] Paul Shoup, *Communism and the Yugoslav National Question*. (New York: Columbia University Press, 1968), 202–6.

[56] Aleksa Djilas, *The Contested Country: Yugoslav Unity and Communist Revolution, 1919–1953* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1991), 163–80.

[57] Audrey Helfant Budding, »Serb Intellectuals and the National Question, 1961–1991« (doktorska disertacija, Boston: Harvard University, 1998).

objavljenega v reviji *Nationalities Papers*.[58] Prednost njene raziskave je v širokem razponu virov, ki vključuje arhivsko gradivo Srbske književne zadruge, gradivo Inštituta za narodnostna vprašanja iz Ljubljane in več kot šestdeset intervjujev. V disertaciji je Budding trdila, da se je srbski nacionalizem okrepil, ker so si elite prizadevale najti »ravnovesje med srbsko in jugoslovansko« opredelitvijo. Še en razlog je bil upad jugoslovanstva. Poudarila je, da *zmaga protijugoslovanskih ideologij ni temeljila na spremembi politične garde, temveč na »spreobrnitvi« ključnih posameznikov partizanske generacije iz Jugoslovanov v Srbe.*[59] Ta prehod je prepričljiv argument, ki bi ga rad še razširil na druge primere, in sicer v podporo teoriji, da so po sredini šestdesetih let skoraj vsi intelektualci in partijci, ki so podpirali jugoslovanstvo, ponovno odkrili stare narodnostne identitete.

Istočasno se je politologinja Francine Friedman osredotočila na graditev muslimanskega naroda v BiH. V svoji knjigi o tej temi je razmišljala tudi o mehki (torej neobvezni) graditvi jugoslovanskega naroda. Opisala jo je na naslednji način:

> Odmik od stalinizma in iskanje specifično jugoslovanske oblike socializma sta se odražala tudi v spreminjajočem se jugoslovanskem pogledu na nacionalizem. Čeprav je jugoslovansko vodstvo še vedno hotelo, da etnični partikularizem zamre, se je zavedalo občutljivosti različnih narodnostnih skupin ter si jih je prizadevalo spodbuditi k manjši defenzivnosti. Voditelji so uvedli pojem *Jugoslovenstvo* (jugoslavizem – en jugoslovanski narod). Jugoslovanski komunisti so upoštevali spomin na šovinistični srbizem, povezan s poskusom jugoslovanske kraljevine,

[58] Audrey Helfant Budding, »Yugoslavs into Serbs: Serbian National Identity, 1961–1971,« *Nationalities Papers* 25, št. 3 (1997): 407–26.

[59] Budding, »Serb Intellectuals and the National Question, 1961–1991,« 1–16, tukaj 16.

da bi vsilila *Jugoslovenstvo*, zato so nekoliko podobno politiko pazljivo uvedli kot možnost, ne kot zahtevo.[60]

V skladu s tem pristopom bom v knjigi trdil, da socialistična graditev jugoslovanskega naroda ni bila klasična, temveč, kot je trdila Friedman, neobvezna mehka graditev naroda, s katero se je uvedel drugačen, neprisiljen pojem narodnostnega jugoslovanstva za razliko od integralnega jugoslovanstva iz obdobja med vojnama.

V zgodovinopisjih nekdanjih jugoslovanskih republik se je argument glede narodnostnega jugoslovanstva pojavil razmeroma pozno. Ob koncu devetdesetih let je srbski zgodovinar Predrag Marković predstavil svojo razpravo na skupni konferenci srbskih in hrvaških zgodovinarjev, pozneje pa je bila tudi objavljena v zborniku.[61] Marković se je osredotočil na narodnostne politike ZKJ od petdesetih let dalje ter na različne govore, ki jih je imel Tito v petdesetih in šestdesetih letih. Sklenil je, da je leta 1962 (ali morda 1964) obstajala očitna želja, da bi se ustvaril jugoslovanski narod,[62] kar je sklep, ki ga povsem podpiram.

Med najnovejšimi, pa tudi najprepričljivejšimi študijami socialističnega jugoslovanstva je delo Hannesa Granditsa, ki je spretno zagovarjal tezo, da so jugoslovanski komunisti nameravali zgraditi »jugoslovanski narod«. Na podlagi arhivskih virov je trdil, da je bila partijska opustitev jugoslovanstva leta 1964 zgolj »nenamerna škoda«. Zlasti po tem, ko se je Tito, ki se je počutil ogroženega zaradi Rankovića, odločil podpreti Kardelja. Jugoslovanstvo je bilo torej žrtev spora znotraj partije. Kot je prikazal Grandits: »/…/ zamisel o

[60] Francine Friedman, *The Bosnian Muslims: Denial of a Nation* (Boulder, CO: Westview Press, 1996), 153–54.

[61] Predrag J. Marković, »Odnos partije i Tita prema Jugoslovenskom i nacionalnem identitetu,« v: *Identitet: Srbi i/ili Jugosloveni*, ur. Svetlana Ljuboja in Laslo Sekelj (Belgrade: Institut za evropske studije, 2001), 13–62.

[62] Ibid.

socialističnem jugoslovanstvu je nazadnje zamenjal koncept enotnosti med jugoslovanskimi narodi in narodnostmi«.[63]

Nadnacionalna opredelitev

Raziskovanje Andrewa Wachtla temelji na vzponu in padcu jugoslovanske zamisli od sredine 19. stoletja do sredine sedemdesetih let. V socialističnem obdobju se je osredotočil na izobraževalne načrte, ki so jih razvile republike, na jezikovne politike, reinterpretacije klasičnih pisateljev (Njegoš) in izoblikovanje nove kulturne elite (Vladimir Nazor, Ivo Andrić, Dobrica Ćosić), ki je pripomogla k oblikovanju nadnacionalne jugoslovanske kulture. Njegov izraz »nadnacionalen« razkriva njegov argument, da je bila jugoslovanska nadnacionalna kultura združljiva z »narodnimi kulturami«.[64] Velik del njegovega raziskovanja temelji na raziskavi o jugoslovanstvu, ki jo je v poznih šestdesetih letih izvedel srbski tednik *NIN*, pa tudi na študiji, opravljeni med srbskimi dijaki. Ta raziskava je pokazala, da je bil velik del mladine v neodločeni skupini, razpeti med jugoslovanstvom in srbsko opredelitvijo – pridobiti bi jih bilo mogoče za eno ali drugo opredelitev.[65]

Državna opredelitev

Trditve, da je »Jugoslovan« pomenil državno opredelitev, so pogoste med mnogimi akademiki, ki menijo, da

[63] Hannes Grandits, »Dynamics of Socialist Nation-Building: The Short Lived Programme of Promoting a Yugoslav National Identity and Some Comparative Perspectives,« *Dve domovini* 27 (2008): 23.

[64] Andrew Baruch Wachtel, *Ustvarjanje naroda, razbijanje naroda: književnost in kulturna politika v Jugoslaviji* (Ljubljana: Center za slovensko književnost, 2003), 156.

[65] Ibid., 227.

nacionalizem in komunizem nista združljiva. Med predstavniki tega argumenta je Olivera Milosavljević, ki je »napadla« Markovićeve argumente v zvezi z narodnostnim jugoslovanstvom ter trdila, da leto 1964 ni bilo bistveno in da si Tito glede jugoslovanstva ni nikoli premislil. Zagovarjala je tezo, da je bilo jugoslovanstvo državna opredelitev in da ga je Tito v tem smislu uporabljal celo življenje. Njeni argumenti, da je Jugoslovan lahko zgolj državna opredelitev, niso bili prepričljivi, saj je uporabila le izjave, ki so upravičevale njene trditve, ni pa upoštevala drugih dejstev, ki se niso ujemala z njeno zgodbo – trdila je na primer, da Jugoslovani nikoli niso bili vključeni v popis prebivalstva.[66] Kljub temu je ta diskurz v zgodovinopisjih nekdanje Jugoslavije postal priljubljen.[67]

Družbena opredelitev

Naslednji preobrat v zgodovinopisju je prinesel Nick Miller v knjigi z naslovom *The Nonconformists* (Nekonformisti). Čeprav se je osredotočil na tri srbske intelektualce (pisatelja Dobrico Ćosića, slikarja Mića Popovića in literarnega kritika Borislava Mihajlovića - Mihiza), je njegovo razumevanje socialističnega jugoslovanstva preseglo okvire prejšnjih pripovedi in interpretacij. Pri analiziranju partijskega programa iz leta 1958 je Miller zaključil, da jugoslovanska socialistična zavest ni bila narodna, temveč družbena.[68]

[66] Olivera Milosavljević, »Titov Jugosloven – Nacionalni ili državni identitet?,« v: *Dijalog povjesničara/istoričara 7*, ur. Igor Graovac in Hans-Georg Fleck (Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2003), 175–92.

[67] Jovo Bakić, »Jugoslovenstvo Josipa Broza Tita: kontinuitet ili diskontinuitet?,« v: *Tito - viđenja i tumačenja: zbornik radova*, ur. Olga Manojlović Pintar (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011), 43–56.

[68] Nick Miller, *The Nonconformists: Culture, Politics, and Nationalism in a Serbian Intellectual Circle, 1944–1991* (New York: Central European University Press, 2007), 88.

Na podlagi tega je bila tudi jugoslovanska opredelitev družbena in povezana ne z narodom ali državo, temveč z jugoslovansko družbo in socialističnim sistemom. V knjigi bom zagovarjal tezo, da je to, kar je opazil Miller, postopen premik, ki se je zgodil v prvi polovici šestdesetih let, ko je ZKJ jugoslovanstvo razdelila na dva dela. Majhen del prebivalstva je ohranjal jugoslovansko narodnostno opredelitev, medtem ko je ZKJ spodbujala socialistično jugoslovanstvo kot državno, družbeno ureditev, povezano z jugoslovansko državo in sistemom socialističnega samoupravljanja.

Jugoslovanstvo in Edvard Kardelj

Glede vloge Edvarda Kardelja, glavnega partijskega ideologa, pri definiranju socialističnega jugoslovanstva obstajajo različne interpretacije. Paul Shoup je Kardeljev predgovor k *Razvoju slovenskega narodnega vprašanja* (1957) interpretiral ne kot zagovarjanje republik, temveč kot Kardeljevo podporo jugoslovanstvu.[69]

V slovenskem zgodovinopisju pa so prevladale drugačne interpretacije. Kot je trdila Sabrina P. Ramet,[70] te temeljijo na Kardeljevem dvoumnem in dialektičnem predgovoru.[71] Slovenski zgodovinar Aleš Gabrič se je osredotočil na temo socialistične kulturne revolucije, ki se je pojavila v petdesetih letih. Za razliko od prej omenjenih avtorjev je bil Gabrič prvi, ki se je poglobil v arhivsko gradivo. Zahvaljujoč njegovemu raziskovanju vemo veliko več o sporih glede socialističnega jugoslovanstva znotraj jugoslovanske

[69] Shoup, *Communism and the Yugoslav National Question.*, 202–6.

[70] Pedro Ramet je v poznih osemdesetih letih spremenil spol. Odločil sem se, da ime Sabrina P. Ramet uporabljam tudi za dela, ki jih je objavil pred spremembo.

[71] Sabrina P. Ramet, *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1963–1983* (Bloomington: Indiana University Press, 1984), 54–55.

kulturne scene (jugoslovanska merila v kulturi in vsiljevanje srbohrvaškega jezika) ter med zveznimi organi in Zvezo komunistov Slovenije.[72] Čeprav je Gabrič zelo podrobno predstavil upor slovenskih kulturnih delavcev in nekaterih komunistov proti pritisku za jugoslovanstvo, Kardeljeva vloga ni bila sistematično raziskana. Bilo pa je nekaj znakov, da je bil že v poznih petdesetih letih na strani republik.[73] V naslednjem desetletju je Gabričeve raziskave nadgradila Mateja Režek, ki je poudarila dvoumnost Kardeljevega predgovora k *Razvoju*, a zaključila, da se je Kardelj bolj nagibal k republikam.[74] Poleg tega je slovenski zgodovinar Jože Pirjevec v svoji knjižni uspešnici Kardelja interpretiral kot »slovenskega nacionalista«, ki se je boril za t. i. »slovensko stvar«.[75] V tem pogledu se strinjam s Shoupom, da je Kardelj v petdesetih letih podpiral jugoslovanstvo, preobrat v njegovem mišljenju pa se je zgodil pozneje, do zgodnjih šestdesetih let.

Jugoslovanstvo in Aleksandar Ranković

Podobno kot za Kardelja je tudi za Aleksandra Rankovića značilna precejšnja kontroverznost. Ramet je Rankovića označila kot zagovornika »integralnega jugoslovanstva«.[76] Budding

[72] Aleš Gabrič, *Socialistična kulturna revolucija: slovenska kulturna politika 1953–1962* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995).

[73] Ibid., 333.

[74] Mateja Režek, »›Jugoslovanstvo‹ in mednacionalni odnosi v Jugoslaviji v petdesetih letih 20. stoletja,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 45 (2005): 133–45; za več podobnih trditev glejte: Dejan Jović, »Yugoslavism and Yugoslav Communism: From Tito to Kardelj,« v: *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea, 1918–1992*, ur. Dejan Djokić (London: Hurst and Company, 2003), 157–81.

[75] Jože Pirjevec, *Tito in tovariši* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2011), 499–500.

[76] Ramet, *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1963–1983*, 54–55.

je njene argumente zavrnila in poudarila, da obtožbe, da je bil Ranković podpornik jugoslovanskega naroda, ni mogoče podpreti. Partija je to sliko prikazovala po Rankovićevem padcu. Označen je bil kot velikosrbski šovinist, centralist, unitarist in nacionalist. Ta kombinacija obtožb je povzročila premik v glavah srbskih intelektualcev, saj je možnost jugoslovanske narodnosti postala »neuporabljiva«.[77] Dolgoročno so interpretacije ZKJ prevladale in veliko pripomogle k napačnemu razumevanju Rankovića glede jugoslovanstva. V svojem delu bom nadgradil argumente Buddingove.

Kljub temu je najizrazitejši problem v današnjem zgodovinopisju interpretacija Kardelja in Rankovića kot nacionalistov (Kardelja kot slovenskega, Rankovića kot srbskega), ki jo v Srbiji oz. Sloveniji uporabljajo politični nasledniki srbske oz. slovenske zveze komunistov. V javnem diskurzu so politični nasledniki skušali pokazati, da so bili v petdesetih in šestdesetih letih že »borci« za srbsko oz. slovensko nacionalno stvar. Razglašeni so bili za nacionaliste, ker je ta interpretacija ustrezala političnim interesom. Na ta način so politične elite skušale obraniti svoj položaj pred nacionalističnimi in desničarskimi argumenti. V kombinaciji z bližino zgodovinopisja in politike v nekdanjih jugoslovanskih republikah so tla za ustvarjanje zgodovinskih mitov precej plodna. V knjigi bom razvil prepričljiv argument, da sta bili vlogi tako Kardelja kot Rankovića pri ustvarjanju socialističnega jugoslovanstva interpretirani napačno.

Teorija in metodologija

V osemdesetih letih se je zgodil »veliki pok« študij o nacionalizmu, tako da danes avtorji še vedno uporabljajo

[77] Budding, »Yugoslavs into Serbs,« 410.

teoretične pristope, oblikovane v tistem času. Na zgodovinarje so vplivala dela Ernesta Gellnerja,[78] Benedicta Andersona,[79] Miroslava Hrocha,[80] Erica Hobsbawma[81] in Johna Breuillyja,[82] morda najopazneje pri načinih, na katere zgodovinarji gledajo na narode – odmaknili so se od stališč prvobitnosti ter začeli dojemati narode kot rezultate sodobnosti (Gellner in Hroch) in kot zamišljene ali skonstruirane (Anderson in Hobsbawm). Dober primer je znaten preobrat v sovjetologiji, kar zadeva raziskave o narodnostnih politikah.[83] Premik se je začel s predavanji, pozneje objavljenimi v knjižni obliki, zgodovinarja Ronalda Grigorja Sunyja,[84] ki je postal vodilni raziskovalec sovjetskih narodnostnih politik na predvečer sovjetskega padca. Kot je zapisala Sheila Fitzpatrick, so Suny in zgodovinarji, ki so mu sledili, za razliko od medijev in splošne javnosti, ki so menili, da je Sovjetska zveza razpadla, ker je bil nacionalizem premočan, da bi ga sovjetski voditelji zatrli, trdili *skoraj nasprotno: namreč da sovjetski režim ni le spodbujal narodnostnih identitet, temveč jih v številnih*

[78] Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (Ithaca: Cornell University Press, 1983).

[79] Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London: Verso, 1983).

[80] Miroslav Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations* (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1985).

[81] Eric Hobsbawm, »Introduction: Inventing Traditions,« v: *The Invention of Tradition*, ur. Eric Hobsbawm in Terence Ranger (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), 1–14.

[82] John Breuilly, *Nationalism and the State* (Manchester: Manchester University Press, 1982).

[83] Ronald Grigor Suny in Geoff Eley, »Introduction: From the Moment of Social History to the Work of Cultural Representation,« v: *Becoming National: A Reader*, ur. Ronald Grigor Suny in Geoff Eley (New York: Oxford University Press, 1996), 6–7.

[84] Suny, *The Revenge of the Past*.

primerih celo ustvaril.[85] Omenjeni zgodovinarji (Suny, Slezkine, Martin, Hirsch itd.), ki so raziskovali sovjetske narodnostne politike in korenizacijo, so zadnjih trideset let zaznamovali to področje. Na podlagi teh pristopov je glavni in inovativni teoretični pristop, ki sem ga uporabil na primeru Jugoslavije, razvil Terry Martin, ki je razširil Hrochovo teorijo s treh na štiri faze. V naslednjih nekaj odstavkih bom najprej razložil, kaj je koristnega med »klasičnimi« študijami nacionalizma in kako prilagoditi njihov pristop, kadar se raziskuje socialistično jugoslovanstvo. Nato bom uporabil in prilagodil Martinov pristop ter predstavil svoj metodološki okvir.

Uporabiti nameravam tri glavne točke iz temeljnega dela Benedicta Andersona, *Zamišljene skupnosti*. Prvič, uporabil bom njegovo definicijo naroda kot zamišljeno politično skupnost – *zamišljen je hkrati kot notranje omejen in kot suveren*,[86] da razumem, kako so si državljani Jugoslavije zamišljali svojo politično skupnost. To točko ponazarja naslednji primer. Oktobra 1953 so po vsej Jugoslaviji izbruhnili »spontani« protesti, v katerih so demonstranti zahtevali dodelitev Trsta Jugoslaviji. Milovan Đilas, ki je bil takrat še eden najpomembnejših partijskih funkcionarjev, je napisal članek za glavni partijski časopis, *Borbo*, v katerem je trdil, da so protesti najvidnejši dokaz socialističnega jugoslovanstva in da stare narodnostne identitete postajajo manj pomembne. Kot je trdil Đilas, so protestniki dihali jugoslovanstvo.[87] Protestirajoči prebivalci Srbije in Makedonije so si očitno »zamišljali«, da so del iste politične skupnosti kot prebivalci Trsta, čeprav so tam živeli samo Slovenci in nekaj Hrvatov.

---

[85] Sheila Fitzpatrick, »Introduction,« v: *Stalinism: New Directions*, ur. Sheila Fitzpatrick, Rewriting Histories (London ; New York: Routledge, 2000), 9.

[86] Benedict Anderson, *Zamišljene skupnosti: o izvoru in širjenju nacionalizma (nova razširjena izdaja)* (Ljubljana: Studia humanitatis, 2007), 22.

[87] Milovan Djilas, »Jugoslavija,« *Borba*, 18. 10. 1953.

Drugič, ključnega pomena je lahko Andersonovo pisanje o pomembnosti romanov in časopisov.[88] Odličen primer je lahko priljubljenost romana Iva Andrića *Na Drini čuprija* (*Most na Drini*), v katerem lahko versko in etnično mešano prebivalstvo živi skupaj v sorazmernem miru v upanju na nekaj, kar je Andrew Wachtel opisal kot *nadnacionalno zvezo, ki bi jih lahko med seboj združila*.[89] Še več, uporabo proze v literaturi, zlasti zgodovinske, je mogoče uporabiti kot pomembno merilo intelektualne podpore jugoslovanski zamisli, kot so pokazali avtorji, kot je Wayne Vucinich.[90] Nazadnje, Andersonova druga, revidirana izdaja *Zamišljenih skupnosti* vključuje dve dodatni poglavji. Eno je posvečeno uporabi popisov prebivalstva, zemljevidov in muzejev v politikah graditve narodov.[91] V jugoslovanskem socialističnem primeru sem skeptičen glede zemljevidov,[92] popisi[93] in muzeji[94] pa so bili v Jugoslaviji bistveni.

Eric Hobsbawm je poudaril pomen novih javnih zgradb in spomenikov kot orodij za pisanje in interpretiranje zgodovine na novo, morda najznameniteje v delu *The Invention of Tradition* (Izmišljevanje tradicije).[95] Nova praznovanja, na primer Titova štafeta in praznovanje

[88] Anderson, *Zamišljene skupnosti*, 44.

[89] Wachtel, *Ustvarjanje naroda, razbijanje naroda*, 186.

[90] Wayne S. Vucinich, ur., *Ivo Andric Revisited: The Bridge Still Stands* (Berkeley: University of California, 1996).

[91] Anderson, *Zamišljene skupnosti*, 199–225.

[92] To je povezano s tem, da se pomen zemljevidov zmanjšuje z bližino raziskovanega obdobja našemu času. Drug razlog pa je, da se zemljevidi za razliko od popisov prebivalstva v Jugoslaviji niso nenehno spreminjali.

[93] Lučić, »Making the 'Nation' Visible.«

[94] Joel Palhegyi, »National Museums, National Myths: Constructing Socialist Yugoslavism for Croatia and Croats,« *Nationalities Papers* 45, št. 6 (2017): 1048–65.

[95] Eric Hobsbawm in Terence Ranger, *The Invention of Tradition*, Canto (New York: Cambridge University Press, 1992).

njegovega rojstnega dne 25. maja,[96] ter novi prazniki, kot sta bila novo leto in dan republike, so bili tudi pomembno partijsko orodje pri preoblikovanju starih in konstruiranju novih opredelitev. V več že raziskanih primerih so ti novi prazniki kot družbena praksa uspešno zamenjali starejše ali pa so ti zaradi njih znatnemu delu prebivalstva postali vsaj manj pomembni.[97]

V jugoslovanskem primeru je mogoče uporabiti tudi teorijo treh faz (A, B, C), ki jo je konceptualiziral Miroslav Hroch v delu *Social Preconditions of National Revival in Europe* (Družbeni pogoji za narodni preporod v Evropi).[98] Vendar bi jo bilo treba spremeniti tako, kot je predlagal Terry Martin. Hrochova faza A se začne z maloštevilnimi elitami, ki raziskujejo kulturne in jezikovne zgodovinske značilnosti neprevladujoče skupine. V fazi B se utrdijo narodne elite, ki se zavzemajo za nastanek nacionalne države, proces pa se konča s fazo C – množičnim gibanjem. Na primeru Sovjetske zveze je Martin trdil, da je sovjetsko vodstvo izvedlo vse tri faze in uvedlo fazo D, tj. *vzpostavitev novega jezika države in nove vladajoče elite. /…/ Tako kot je bilo partijsko vodstvo potrebno, da je vodilo proletariat k preseganju sindikalne zavesti in doseganju revolucije, je partija lahko tudi vodila narodna gibanja k preseganju buržoaznega primitivnega nacionalizma in doseganju sovjetskega mednarodnega nacionalizma*.[99]

---

[96] Dimitar Grigorov, »Druže Tito Mi Ti Se Kunemo: Ritual and Political Power in Yugoslavia: Tito's Birthday Celebrations (1945–1987),« v: *Religion, Ritual and Mythology: Aspects of Identity Formation in Europe*, ur. Joaquim Carvalho (Pisa: PLUS, Pisa University Press, 2006), 275–92.

[97] Ildiko Erdei, »'The Happy Child' as an Icon of Socialist Yugoslavia,« v: *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe*, ur. John R. Lampe in Mark Mazower (Budapest; New York: Central European University Press, 2004), 163; Lydia Sklevicky, »The New New Year: or, How a Tradition Was Tempered,« *East European Politics and Societies* 4, št. 1 (1989): 4–29.

[98] Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe*.

[99] Martin, *The Affirmative Action Empire*, 15.

Deli Hrocha in Martina sta torej uporabni tudi v jugoslovanskem primeru. Kot v Sovjetski zvezi so jugoslovanski komunisti fazo A začeli med drugo svetovno vojno in takoj po njej, in sicer so petim narodnostim podelili nacionalne pravice, institucije, jezik in kulturo. To partijsko načelo je bilo ključno, saj so s tem partijske elite nadzorovale fazi B in C ali to vsaj pričakovale. Z nadzorom nad fazo B so lahko narodne elite potisnile od buržoaznega nacionalizma naproti »mednarodnemu nacionalizmu«. Z nadzorom nad množičnim gibanjem, ki je bilo nacionalno po obliki, a socialistično po vsebini, je bilo to manj problematično in je pomenilo manjšo grožnjo narodnih sporov, ki bi verjetno nastali v primeru buržoaznega nacionalizma.[100] Poleg tega bi socialistične množice predstavljale temelj za novo »skupnost ljudstev«.

Ustvarjanje socialističnih narodov je češki zgodovinar Michal Kopeček razložil kot proces s tremi fazami, pri čemer je kot primer uporabil Češkoslovaško:

> Teoretično je bila prioriteta ustvaritev socialističnega naroda. Ta bi morala v grobem imeti tri faze. Prvič, fazo likvidacije večjih antagonizmov znotraj naroda in njegov zunanji odnos po socialistični revoluciji, ki skupaj z zagotavljanjem načela enakosti narodov omogoča ustvaritev socialističnega naroda. Drugič, nadaljnji razvoj socialističnih narodov, ki omogoči izenačitev njihovega razvoja, in tretjič, zadnjo fazo zlitja narodov, ki na koncu vodi v zametek svetovne komunistične družbe.[101]

Ob upoštevanju teh teorij bo jugoslovanski primer raziskan podobno, kot so to storili avtorji zbornika *The Ambiguous*

[100] Moj teoretični pristop, izoblikovan tukaj, temelji na Martinovem modelu, o katerem razpravlja na različnih straneh knjige *The Affirmative Action Empire*. Glejte: Martin, 15, 18 in 430.

[101] Michal Kopeček, »Historical Studies of Nation-Building and the Concept of Socialist Patriotism in East Central Europe 1956–1970,« v: *Historische Nationsforschung im geteilten Europa 1945–1989*, ur. Pavel Kolář in Miloš Řezník (Köln: SH-Verlag, 2012), 131.

Nation (Dvoumni narod). To pa zato, ker so nacionalizem raziskovali s kombiniranjem pristopov »od zgoraj« in »od spodaj«. Kot sta predlagala urednika zbornika, Ulf Brunnbauer in Hannes Grandits, bo poudarek na *politiki oblasti, vlogi intelektualcev, boju za nadzor nad preteklostjo naroda, popularno kulturo in umetnostjo ter predstavljanjem naroda*.[102]

Svoj metodološki pristop lahko povzamem z naslednjo piramidno shemo 3 × 3: 1) na sredini tri plasti raziskav – Zveza komunistov Jugoslavije (od zgoraj), znanstvenoraziskovalno področje mednacionalnih odnosov in običajni državljani (od spodaj); 2) ob straneh tri skupine protagonistov – intelektualci, strokovnjaki, Jugoslovani; 3) v kotih tri glavne skupine virov – arhivski viri, znanstvene analize in časopisi. Vse skupaj seveda v kombinaciji z literaturo. Z uporabo tega pristopa je moj namen raziskati »narodnostno jugoslovanstvo« pod socializmom s čim več zornih kotov; gre za mojo interpretacijo totalne zgodovine.[103] Knjiga se tako dotakne več zgodovinskih in družbenih disciplin: predvsem intelektualne in kulturne zgodovine, pa tudi politične zgodovine, zgodovine idej, zgodovine znanosti, zgodovine institucij, študij nacionalizma, zgodovine graditve narodov in zgodovine od spodaj (ljudske zgodovine).

Po omembi vseh treh skupin, na katere se osredotoča moja raziskava, naj razložim, kako jih razumem v okviru svojega dela. »Jugoslovani« so tisti posamezniki, ki so se opredeljevali kot Jugoslovani v narodnostnem smislu. Razlika med intelektualci in strokovnjaki pa je bolj zapletena. Odločil sem se, da pri opredeljevanju, kdo je kdo, razlikujem

[102] Ulf Brunnbauer in Hannes Grandits, »The Ambiguous Nation: Socialist and Post-Socialist Nation-Building in Southeastern Europe in Perspective,« v: *The Ambiguous Nation: Case Studies from Southeastern Europe in the 20th Century*, ur. Ulf Brunnbauer in Hannes Grandits (München: Oldenbourg Verlag, 2013), 25.

[103] Michael Harsgor, »Total History: The Annales School,« *Journal of Contemporary History* 13, št. 1 (1978): 1–13.

na podlagi več vidikov: Kaj je vir njegovega družbenega statusa/moči? Kdo je občinstvo? Kdo opredeljuje posameznika kot strokovnjaka/intelektualca?

Strokovnjak je izobražen posameznik, ki običajno (ne pa nujno) dela v akademskem okolju, je plačan za raziskave, ki jih opravi, ter torej ustvarja znanje za plačilo. Zaradi tega je *izgubil neodvisnost, značilno za amaterja ali svobodne poklice*.[104] V tem delu je poudarek na strokovnjakih, ki uporabljajo *svoje znanje in metodološke sposobnosti, da nekaj naredijo za svoje naročnike*, na primer *svetujejo in posredujejo, da spodbujajo izboljšave*.[105] Moč strokovnjaka izhaja iz njegove izobrazbe, znanja in položaja, ki ga zaseda. Njegov položaj strokovnjaka priznavajo drugi strokovnjaki, torej je član te zamišljene skupnosti. Njegovo glavno občinstvo so drugi strokovnjaki ali politiki oziroma kdor koli, ki potrebuje njegovo strokovno znanje. Zato objavlja v znanstvenih revijah ali piše strokovne analize. Običajno obvladuje svoje raziskovalno področje.

Državni socialistični strokovnjaki so v tej knjigi razumljeni kot:

> /…/ posamezniki, usposobljeni na določenem strokovnem področju, katerih dejavnost izpolnjuje tri pogoje. Prvič, pripadajo državnim institucijam in strokovnim organom, ki jih je partijska država zasnovala, da so odgovorni za upravljanje in oblikovanje politike na določenem področju. Drugič, uporabljajo specializiran jezik, ki je standardiziran z znanstvenimi publikacijami doma in v tujini. Tretjič, sodelujejo v nacionalnem in mednarodnem dialogu, ki so ga spodbujala različna orodja za intelektualno izmenjavo (revije, zborniki, konference), s kolegi iz drugih držav. Pogosto zasedajo visoke položaje v partijskih in/ali

[104] Raymond Aron, *Opium of the Intellectuals* (New York: W. W. Norton & Company, 1962), 298.

[105] Ragnvald Kalleberg, »Sociologists as Public Intellectuals and Experts,« *Journal of Applied Social Science* 6, št. 1 (2012): 46.

državnih institucijah, pa tudi v mednarodnih organizacijah na svojem področju.[106]

Skupini intelektualcev in strokovnjakov se pogosto prekrivata. Strokovnjak je lahko intelektualec, obratno pa ne. Glavna razlika je, da je intelektualec lahko tudi nekdo, ki ni pridobil univerzitetne izobrazbe ali se ni specializiral za posamezno področje (na primer več jugoslovanskih pisateljev brez univerzitetne izobrazbe). V javnosti je intelektualec cenjen zaradi svojih intelektualnih sposobnosti (kritično mišljenje, oglašanje zlasti v primeru krize v državi/družbi in ponujanje rešitev) in javnost je tudi njegovo glavno občinstvo. Intelektualec zato pogosto piše v dnevnem časopisju ter je dejaven v vsakodnevnih (kulturnih, političnih itd.) razpravah, da upraviči svoj družbeni položaj in stremljenje po moči.[107] Je javna osebnost, ki ima veliko znanja na različnih področjih. Večina zgodovinarjev intelektualce razume kot neodvisne in kritične mislece.[108] V primeru Jugoslavije je bilo intelektualce mogoče najti tudi v partiji ali v opoziciji. Zaradi tega je intelektualec v komunističnem režimu težko neodvisen, razen če je oporečnik. Bistvena vloga intelektualcev je prevajanje, interpretiranje in povzemanje znanja za laike.[109] Zato je intelektualec v tem delu razumljen kot posameznik, ki

[106] Bogdan C. Iacob et al., »State Socialist Experts in Transnational Perspective. East European Circulation of Knowledge during the Cold War (1950s–1980s): Introduction to the Thematic Issue,« *East Central Europe* 45, št. 2/3 (2018): 147.

[107] Katherine Verdery et al., »Rereading 'The Intellectuals on the Road to Class Power',« *Theory and Society* 34, št. 1 (2005): 2–3.

[108] Tony Judt, *The Burden of Responsibility: Blum, Camus, Aron, and the French Twentieth Century* (University Of Chicago Press, 2007), 11; Stefan Collini, *Absent Minds: Intellectuals in Britain* (Oxford University Press, USA, 2006), 22; Pierre Bourdieu, Gisele Sapiro in Brian McHale, »Fourth Lecture. Universal Corporatism: The Role of Intellectuals in the Modern World,« *Poetics Today* 12, št. 4 (1991): 656.

[109] Kalleberg, »Sociologists as Public Intellectuals and Experts,« 45.

s svojim posredovanjem deluje v javnosti[110] kot posrednik zamisli ali tolmač za strokovnjake.[111]

Pogled od zgoraj

Pogled od zgoraj bo osredotočen na posebni komunistični jezik in na govorna dejanja elit. »Komunistični jezik« je v tej knjigi razumljen kot posebni politični jezik, ki ga je J. G. A. Pocock opisal kot *idiome, retoriko, načine govorjenja o politiki, prepoznavne jezikovne igre in implikacije, ton in slog*.[112] Pisno in govorno gradivo sem analiziral v skladu z načeli cambriške šole intelektualne zgodovine.[113] Ta šola temelji na delu Quentina Skinnerja in Johna Pococka, prepleta pa se z deli številnih drugih političnih filozofov, ki so študirali v Cambridgeu v petdesetih letih. Skinner je zagovarjal kontekstualen pristop k intelektualni zgodovini oziroma »historicistični« kontekstualizem, pri katerem je pomen ideje mogoče razumeti le v širšem, zgodovinskem kontekstu izrečenega oziroma zapisanega. Tako »lingvistični« kontekst ideje obstaja zgolj v širšem okolju teorij, dokumentov in izjav, ki so kategorizirani kot »govorna dejanja« (tj. namen in učinek izrečenega na prejemnika), ki so implicitno – ali eksplicitno – povezana s posamezno idejo. Pomen in pomembnost izrečenega (ali zapisanega)

[110] Judt, *The Burden of Responsibility*, 11; Bourdieu, Sapiro in McHale, »Fourth Lecture. Universal Corporatism,« 652.

[111] F. A. Hayek, »The Intellectuals and Socialism,« *The University of Chicago Law Review* 16, št. 3 (1949): 418–19.

[112] John Greville Agard Pocock, »The Concept of a Language and the Métier D'historien: Some Considerations on Practice,« v: *The Languages of Political Theory in Early-Modern Europe*, ur. Anthony Pagden, Ideas in Context (Cambridge University Press, 1987), 21.

[113] Ibid., 19–38; Quentin Skinner, *Visions of Politics: Vol. 1, Regarding Method* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002); Quentin Skinner, »Meaning and Understanding in the History of Ideas,« *History and Theory* 8, Št. 1 (1969): 3.

je torej odvisna od zgodovinskega konteksta. Na primer, ne zadošča zgolj prebrati, kar je napisal in objavil Kardelj, temveč je pomembno tudi razumeti, kaj je nameraval reči s pisanjem na določen način, z uporabo točno določenih besed z natančno konotacijo v tistem času in prostoru, ko je to zapisal.[114] Kot je trdil Pocock:

> Naš zgodovinar, ki je povsem prenehal biti arheolog, išče sredstva, da bi pokazal, kako je parole [besedilo ali govor] vplivala na *langue* [jezik]. Domnevamo, da je sposoben pokazati, da je bilo katero koli besedilo oblikovano in izvedeno v najrazličnejših idiomih, od katerih je vsak konvencionalen način izreka in ima paradigmatično moč. Na podlagi tega in svojega znanja o zgodovinskih razmerah in kontekstih, v katerih se je nahajal avtor in na katere se je nanašal njegov izrek, lahko zgodovinar konkretno opiše različna govorna dejanja, ki jih je besedilo oziroma avtor nameraval in/ali izvedel. Ta dejanja, nameravana in izvedena v vsakem od več idiomov v besedilu ali v vseh skupaj, v nadaljevanju razdeli v bolj rutinske – izrekanje konvencij – in bolj posebne: uporabo konvencij.[115]

Pocockov pristop bo uporabljen v analizi Kardeljevih govorov in člankov, objavljenih v petdesetih letih, ki jih bom nato primerjal s tistimi iz šestdesetih let. S tem bom podprl tezo, da je opustitev »talilnega lonca« in zamisli o socialističnem jugoslovanskem narodu jasno vidna v razmišljanju glavnega jugoslovanskega ideologa, pa tudi v razpravah *Komisije za pitanja međunacionalnih i međurepubličkih odnosa* (Komisije za mednacionalne in medrepubliške odnose – KMMO) pri CK ZKJ.

Nekateri zgodovinarji bi rekli, da so bili ti sestanki »nepomembni rituali«, saj sta vse odločitve sprejemala Tito in

[114] Elías José Palti, »The 'Theoretical Revolution' in Intellectual History: From the History of Political Ideas to the History of Political Languages,« *History and Theory* 53, št. 3 (2014): 392.

[115] Pocock, »The Concept of a Language,« 31.

njegov ožji krog. Kot intelektualnega in kulturnega zgodovinarja me primarno ne zanima, ali so imele te razprave absoluten vpliv na politike ZKJ, Josipa Broza Tita ali Edvarda Kardelja. Veliko pomembneje je raziskati, zakaj so te debate sploh obstajale, kako so bile artikulirane in zakaj so trajale več desetletij,[116] vključevale na stotine ljudi, porabo ogromnih sredstev in celo vzpostavitev novega znanstvenoraziskovalnega področja mednacionalnih odnosov. Kljub temu raziskani zapisi kažejo, da so imele vpliv na oblikovane politike in da se je vsaj do konca šestdesetih let Tito umaknil iz presojanja, ki ga je opravljal v petdesetih letih.

Pogled od spodaj

»Pogled od spodaj« bo temeljil na pismih bralcev, objavljenih v časopisih, in na arhivskem gradivu, pri čemer bom upošteval, da to predstavlja le nekaj pogledov od spodaj. Sledil bom Janu Palmowskemu, ki so ga navdahnili pristopi nemškega zgodovinarja Alfa Lüdtkeja,[117] in sicer se bom osredotočil na »odzive posameznikov in skupnosti na zapise«[118] narodnostnega jugoslovanstva pod socializmom. Tako v pozitivnih kot v negativnih odzivih se bom usmeril v njihov politični jezik – kako so politični jezik elit (Kardelj, Tito itd.) uporabljali »laiki«, da so predstavljali argumente na podlagi »ideološke linije« in se izogibali temu, da bi jih označili za nacionaliste.

[116] Peter Burke, *What Is Cultural History?* (Cambridge, U.K.; Malden, MA: Polity Press, 2008), 1.

[117] Alf Lüdtke in William Templer, ur., *The History of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life* (Princeton: Princeton University Press, 1995).

[118] Jan Palmowski, *Inventing a Socialist Nation: Heimat and the Politics of Everyday Life in the GDR, 1945–1990*, New Studies in European History (Cambridge, UK; New York: Cambridge University Press, 2009), 15.

In nazadnje, koliko je bilo ljudem mar za svoje morebitne stare nacionalne in regionalne opredelitve v odnosu do »novega« socialističnega jugoslovanstva? Preprosto povedano, z besedami Alexeija Yurchaka, bom v zvezi z narodnostnim jugoslovanstvom *preučil, kako so se ljudje, ki so živeli v tistem [jugoslovanskem] sistemu, ukvarjali s svojo realnostjo, jo razumeli in ustvarjali*, seveda v tolikšni meri, kot to dopuščajo ohranjeni viri. Diskurz o tem jugoslovanstvu bom razumel kot spremenljiv pojem, ki se je stalno reproduciral in interpretiral na novo.[119] Pristopa od spodaj in zgoraj raziskovalcem omogočata, da rekonstruirajo pomen jugoslovanstva v času, ko se je o njem govorilo in ko je bil definiran na novo, pa tudi spremljajo interakcijo med obema pristopoma kot proces reproduciranja zamišljene skupnosti.

Pristopa od zgoraj in spodaj bom uporabil tudi v primerih, kako so bile oblikovane, dokončno določene, spremenjene in/ali popravljene kategorije v popisih prebivalstva, kako jih je javnost sprejela in kako jih je slednje preoblikovalo. S »kulturnim preobratom« v anglosaškem zgodovinopisju v osemdesetih letih in v drugih delih v devetdesetih letih so raziskovalci v humanistiki in družboslovju začeli izrazito razpravljati in dvomiti o bioloških podlagah statističnih podatkov o prebivalstvu in uporabljenih kategorijah. Kot je poudaril Hüntelmann, so se *kulturni zgodovinarji [v zvezi s popisi prebivalstva] usmerili v diskurze o prebivalstvu ter v politične in družbene implikacije statističnih podatkov o prebivalstvu. Glavna široka kritika uveljavljenih metod in domnev je močno vplivala na zgodovinsko demografijo, ki je danes postala bolj kulturna zgodovina demografije*.[120]

[119] Alexei Yurchak, *Everything Was Forever, until It Was No More: The Last Soviet Generation* (Princeton: Princeton University Press, 2006), 18.

[120] Axel C. Hüntelmann, »Statistics, Nationhood, and the State,« v: *Twentieth Century Population Thinking: A Critical Reader of Primary Sources*, ur. The Population Knowledge Network (New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2016), 13–14.

Znanstvenoraziskovalno področje mednacionalnih odnosov

Osredotočal se bom tudi na tretjo raven raziskovanja (znanstveno področje mednacionalnih odnosov), vendar le od šestdesetih let naprej, ko se je področje vzpostavilo, in na nekatere zgodnje raziskave, opravljene v petdesetih letih. Z vključitvijo te tretje ravni raziskovanja skušam razumeti, kako se je ZKJ lotila nacionalnega vprašanja s pomočjo državnih socialističnih strokovnjakov in znanstvenih ustanov (kot sta Inštitut za narodnostna vprašanja v Ljubljani in Inštitut družbenih ved v Beogradu). Nove tehnike, ki so jih standardizirali državni socialistični strokovnjaki v tem obdobju (javnomnenjske raziskave, ustvarjanje podatkovnih baz itd.), so v uporabi še danes. Mogoče je zagovarjati tezo, da so bili jugoslovanski državni socialistični strokovnjaki (pravni teoretiki, sociologi, psihologi) pionirji znanstvenega preučevanja nacionalnega vprašanja v jugovzhodni Evropi. Jugoslovanski strokovnjaki so se opirali na ameriške akademike, ki so se ukvarjali s problemi etnične pripadnosti in rase v ZDA, pri čemer pa so raziskave prilagodili po svoje.

Z raziskovanjem tega znanstvenega področja bom poskušal odgovoriti na največje vprašanje glede ustvarjanja znanja v socializmu: Kako partija ve, kar ve?[121] Poleg tega bom zagovarjal tezo, da je republiško vodstvo znanstveno področje izkoriščalo v svojo korist, saj je nadzorovalo financiranje. Tako je bilo v primeru slovenskega komunističnega

[121] To raziskovalno vprašanje sta postavila organizatorja delavnice z naslovom *Communist Parties in East Central Europe: Frameworks of Knowledge Acquisition and Dissemination 1945–1989* (Komunistične partije v vzhodnosrednji Evropi: okviri pridobivanja in razširjanja znanja), ki sta jo organizirala Réka Krizmanics in Vedran Duančić na Srednjeevropski univerzi 26. aprila 2019. Tam sem predstavil svoje začetne raziskave. Vsem udeležencem se iskreno zahvaljujem za vprašanja in pripombe.

vodstva, ko je izkoristilo Inštitut za narodnostna vprašanja za okrepitev slovenske narodnostne opredelitve in boj proti centru, ki ga je predstavljal Inštitut družbenih ved v Beogradu. To, česar proti zamisli »talilnega lonca« ni bilo mogoče izreči v javnosti, je bilo mogoče izreči prek znanstvenega področja mednacionalnih odnosov.

Viri

Primarno arhivsko gradivo sem zbral v več arhivih med letoma 2016 in 2020 med številnimi obiski: Arhiv Republike Slovenije (ARS) v Ljubljani, Hrvaški državni arhiv (HDA) v Zagrebu, Arhiv Bosne in Hercegovine (ABiH) v Sarajevu in Arhiv Jugoslavije (AJ) v Beogradu. Gradivo iz teh arhivov sem uporabil za raziskovanje »od zgoraj«, in sicer sem raziskoval premike v politikah ZKJ in tudi republiških zvez komunistov. Poseben poudarek je na stenografskih zapisih in dokumentih KMMO od sredine šestdesetih let dalje. Po eni strani so zapisi te komisije še vedno razumljeni kot vir »od zgoraj«, po drugi pa je mogoče člane komisije razumeti kot sloj oblasti eno stopnjo pod najvišjimi položaji v ZKJ, zbranimi okrog jugoslovanskega voditelja Josipa Broza Tita.

Delno so bili ti zapisi uporabljeni tudi za raziskovanje »od spodaj«, saj gradivo vključuje različna pisma, poslana centralnim komitejem, in analize nekaterih pisem bralcev, objavljenih v jugoslovanskih časopisih. Posamezniki so pisma časopisom pošiljali iz več razlogov. Matthew Lenoe je raziskoval pisma bralcev v Sovjetski zvezi od dvajsetih let 20. stoletja dalje in trdi, da je bilo pisanje pisma *tudi način dokazovanja, da si bil državljansko usmerjen aktivist, moralno resna oseba, vredna sprejema v partijo. Tisti, ki so želeli postati novinarji, so časopisom pošiljali pisma v upanju, da*

jih bodo zaposlili. Nekateri avtorji so pisali, da bi izrazili svoje mnenje ali protestirali proti politični liniji partije. Drugi so želeli razrešiti zasebne spore s političnimi ali kazenskimi obtožbami.[122]

Večina časopisov v Sovjetski zvezi je imela posebne oddelke, ki so obravnavali in analizirali prejeta pisma.[123] Čeprav Lenoe zagovarja tezo, da so bile teme pisem v Sovjetski zvezi spodbujene od zgoraj, da so ustrezale načrtom časopisov,[124] bi bilo v primeru jugoslovanskih časopisov težko priti do tega zaključka. Vsekakor so bila tudi pisma, ki so ustrezala vsakokratnim načrtom, večina pisem pa je bila res poslana z namenom poizvedbe ali opozarjanja na krivico. Še en dragocen (tiskani) vir za raziskovanje pogleda tako od zgoraj kot od spodaj so statistični podatki jugoslovanskih popisov prebivalstva (1953, 1961, 1971).

Poleg tega sem uporabil zapise z Inštituta družbenih ved v Beogradu, zlasti analize rezultatov javnomnenjskih raziskav, ki jih je izvajal Center za raziskovanje javnega mnenja. Prav tako sem uporabil strokovne analize, ki so jih napisali sociologi, psihologi itd. ter so oblikovale znanstveno področje mednacionalnih odnosov. Analiza njihovega raziskovanja razkriva precejšen ameriški vpliv. Posebnost strokovnih analiz je, da jih je mogoče uporabiti kot vir za razumevanje obeh pogledov: 1) »od zgoraj« kot strokovna mnenja in informacije, ki jih je partija uporabljala pri uvajanju sprememb v narodnostne politike; 2) »od spodaj« kot primarni predmeti preučevanja, ki nam pomagajo razumeti razmišljanje običajnih ljudi. Vsemu temu gradivu sem dodal dnevno časopisje

[122] Matthew E. Lenoe, »Letter-Writing and the State [Reader Correspondence with Newspapers as a Source for Early Soviet History],« *Cahiers Du Monde Russe* 40, št. 1 (1999): 140.

[123] Alex Inkeles, *Public Opinion in Soviet Russia a Study in Mass Persuasion* (Boston: Harvard University Press, 1951), 210–11.

[124] Lenoe, »Letter-Writing,« 146.

kot poseben vir za diskurz, ki ga je vodila partija, prek pisem bralcev pa tudi kot mesto za razpravljanje. Nekatere časopise sem raziskoval v različnih knjižnicah, veliko časopisnih izrezkov pa je bilo mogoče najti predvsem v časopisni zbirki Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani.

Zgradba knjige

Predzgodovina zamisli o jugoslovanstvu bo služila kot pregled v prvem poglavju od jugoslovanskega gibanja v 19. stoletju in prvi svetovni vojni do integralnega jugoslovanstva medvojnega obdobja in slovenskega upora proti jugoslovanstvu. Drugi del tega poglavja bo posvečen Komunistični partiji Jugoslavije (KPJ) in njenemu stališču glede nacionalnega vprašanja v medvojnem obdobju in do konca druge svetovne vojne, temu, kateri so bili različni tokovi znotraj KPJ in kako se je splošna linija sredi tridesetih let premaknila s stališča o razbitju Jugoslavije na stališče o njeni ohranitvi. Dodaten poudarek bo na drugi svetovni vojni in taktiki KPJ pri reševanju nacionalnega vprašanja s socialistično revolucijo.

Prvi del drugega poglavja je posvečen prvim povojnim letom. Do leta 1948 je KPJ sledila stalinističnemu modelu reševanja mednacionalnih trenj v pripravi na zlitje narodov. Drugi razdelek se osredotoča na projekt mehke graditve jugoslovanskega naroda do poznih petdesetih let, ko je zaradi razhoda med Titom in Stalinom jugoslovansko vodstvo dejavno spodbujalo jugoslovansko narodnostno opredelitev z združitvijo srbskega in hrvaškega jezika, uvedbo kategorije »Jugoslovan – narodnostno neopredeljen« na popisu prebivalstva leta 1953, uvedbo jugoslovanskih meril v kulturnem smislu ter spremembo socialističnega in ustavnega sistema, da sta zaobšla republike.

Tretje poglavje bo prikazalo preobrat v jugoslovanskem nacionalnem vprašanju s poudarkom na zatonu jugoslovanske narodnostne zamisli v šestdesetih letih. V prvem razdelku bom spremljal premike znotraj ZKJ glede mednacionalnih odnosov, drugi razdelek pa bo osredotočen na znanstveno raven in njene spopade pri raziskovanju mednacionalnih odnosov na primeru Inštituta za narodnostna vprašanja (INV) v Ljubljani in *Instituta društvenih naroda* (Inštituta družbenih ved – IDN) v Beogradu. V tretjem razdelku bom prikazal zaton narodnostnega jugoslovanstva na več primerih, vključno z odzivi javnosti, predvsem tistih, ki so trdili, da so po narodnosti Jugoslovani.

Četrto poglavje se osredotoča na drugo polovico šestdesetih let, ki je najbolj ključno obdobje za jugoslovansko nacionalno vprašanje. Na začetku poglavja bom razpravljal o KMMO pri ZKJ. Komisija bo služila za vpogled v *modus operandi* ZKJ pri (raz)reševanju mednacionalnih odnosov. Na razpravah komisije je bilo socialistično jugoslovanstvo razdeljeno v dve opredelitvi, državno in družbeno, ki jo je spodbujala partija, in narodnostno jugoslovanstvo, ki je bilo živo v majhnem delu prebivalstva. O narodnostnem jugoslovanstvu se je spet razpravljalo na IX. kongresu ZKJ leta 1969.

Peto poglavje se osredotoča na jugoslovanske reforme druge polovice šestdesetih let. V teh štirih do petih letih se je izoblikoval jugoslovanski socialistični sistem v upanju, da se bo ustvaril celosten gospodarski sistem. Poleg gospodarskih vprašanj se poglavje osredotoča na izvajanje sistema nacionalnega ključa, reformo Zbora narodov, enakopravnost jezikov in reformo Jugoslovanske ljudske armade. V tako ustvarjenem sistemu je bilo narodnostnim Jugoslovanom nemogoče najti prostor zase s pridobitvijo nacionalnih pravic.

V šestem poglavju si bomo ogledali posledice novo vzpostavljenega sistema. Po opustitvi zamisli

o jugoslovanskem talilnem loncu je nastala praznina, nato pa je celoten jugoslovanski sistem začel temeljiti na nacionalnem načelu, kar je privedlo do več narodnih preporodov po Jugoslaviji, zlasti na Hrvaškem, v Črni gori, Sloveniji, Srbiji in BiH (Muslimani). Republiške intelektualne elite so se sredi šestdesetih let začele osredotočati na nacionalno vprašanje: Kaj je narod in kako se je izražal skozi zgodovino? Na Hrvaškem je to privedlo do gibanja »maspok« in čistk nad hrvaškimi »liberalci«, v Črni gori pa so v drugi polovici šestdesetih let potekale burne razprave o različnosti črnogorske od srbske kulture in jezika. Slovenski intelektualci so se osredotočali na zgodovino in prihodnost svojega naroda, po drugi strani pa je Zveza komunistov BiH leta 1968 v celoti priznala Muslimane kot narod. Drugi del tega poglavja je posvečen gibanju »maspok«, tj. procesu sprave med hrvaško zvezo komunistov in nacionalističnimi intelektualci.

Zadnje poglavje se bo osredotočalo na jugoslovanstvo v povezavi s popisom prebivalstva leta 1971. Pri tem popisu so se pojavile žolčne razprave v zvezi s kategorijo Jugoslovanov. Tisti, ki so zagovarjali novo muslimansko narodnostno kategorijo, so videli grožnjo v jugoslovanski, ki so jo leta 1961 večinoma sestavljali Muslimani v BiH. Elite muslimanskega naroda so torej skušale jugoslovansko kategorijo odpraviti. V primeru debate o popisu zagovarjam tezo, da je obstajala posebna jugoslovanska javna sfera. Drugi del poglavja je osredotočen na znanstveno področje raziskovanja mednacionalnih odnosov po anketi časnika *NIN* iz leta 1969 o tem, kaj naredi posameznika Jugoslovana. Amaterska raziskava je ZKJ tako razjezila, da je poskušala vzpostaviti popoln nadzor nad raziskovalnim področjem.

1

Zgodovina jugoslovanstva in stališče KPJ glede narodnostnega vprašanja

Od zgodnjega 19. stoletja je obstajalo veliko konceptov jugoslovanstva. Večina se je osredotočala na štiri ključne vidike identitete: kulturo, jezik, etnično pripadnost in politiko. V tem poglavju bom predstavil glavne zgodovinske koncepte jugoslovanstva, ki so bili med drugo svetovno vojno in po njej latentno spodbujani kot del narodnostnega jugoslovanstva. Ta predzgodovina jugoslovanstva je pomembna zaradi kontinuitet in diskontinuitet jugoslovanstva kot koncepta, pa tudi zaradi uporabljenih taktik nasprotovanja jugoslovanstvu. Poleg tega je imel koncept tudi v tem zgodnjem obdobju jugoslovanstva več pomenov. V resnici ni bil nikoli jasno definiran. V drugem delu poglavja bom predstavil premike v odnosu KPJ do jugoslovanstva. Komunisti so od začetka podpirali zamisel o enem jugoslovanskem narodu, sestavljenem iz treh plemen (Srbov, Hrvatov in Slovencev). Partija je ostala vsejugoslovanska organizacija tudi po tem, ko se je njen odnos do jugoslovanstva in jugoslovanske države spremenil zaradi notranjih sporov v partiji in mednarodnega dogajanja (spremembe v Kominterni, vzpon nacizma itd.).

Podobno je razhod med Titom in Stalinom leta 1948 pospešil jugoslovansko nacionalno gradnjo.

Med komunisti na pragu druge svetovne vojne ni bilo skupnega stališča glede nacionalnega vprašanja in revolucije, pa tudi v zgodnjih letih vojne ga še niso oblikovali. V tem poglavju zagovarjam tezo, da je KPJ igrala na »jugoslovansko karto«: 1) potem ko je postalo jasno, da bo zaradi mednarodnega dogajanja in zavezniških sil mogoča le obnovljena Jugoslavija, ter 2) ko je postala potrebna skupna vez za ljudi, ki so izkusili državljansko vojno. Diktatorstvo in integralno jugoslovanstvo (oba pooseblja kralj Aleksander Karađorđević), ko je bila večina komunistov v ječi, sta bila neizbrisljiva izkušnja, ki je neposredno vplivala na odločitev o opustitvi narodnostnega jugoslovanstva v zgodnjih šestdesetih letih.

1.1 Od ilirizma do integralnega jugoslovanstva

V srednji Evropi je dunajskemu kongresu leta 1815 sledila ponapoleonska tranzicija. Ime Ilirija, izhajajoče iz leta 1809 ustanovljenih Ilirskih provinc, se je obdržalo za ozemlje, zdaj poimenovano ilirsko kraljestvo, ki je zajemalo zgodovinski kronski deželi Kranjsko in Koroško ter tisto, kar se je kasneje imenovalo Avstrijsko primorje (Goriška, Gradiška, Trst in Istra), do leta 1822 pa tudi civilno Hrvaško z Reko. Ko je slednja zopet padla pod pristojnost Budimpešte, sta nastopila zgodnji vzpon madžarskega nacionalizma in vsiljevanje madžarskega jezika na Hrvaškem in v Slavoniji. V protiofenzivi je jezikoslovec in politik iz Kraljevine Hrvaške, Ljudevit Gaj, ustanovil novo kulturno-jezikovno ilirsko gibanje.[125] Ilirce je danes mogoče razumeti kot

[125] Jaroslav Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća* (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, 1973), 113–24.

protojugoslovansko gibanje, ki je uveljavilo več pomembnih idej o skupni zgodovini in usodi južnih Slovanov.[126] Verjeli so, da so bili južni Slovani skupnega etničnega izvora in da so govorili različne variante istega jezika. Večina predstavnikov ilirskega gibanja je govorila kajkavsko narečje (iz severne Hrvaške). Vendar je v poznih štiridesetih letih 19. stoletja Gaj zavestno začel pisati in objavljati v štokavskem narečju, ki so ga govorili tudi Srbi. S tem je postavil temelje za skupen ilirski jezik. Ilirsko gibanje je bilo dejavno predvsem na kulturnem področju. Politično je najprej postalo leta 1832, ko je grof Janko Drašković objavil svoj manifest, v katerem je zagovarjal združitev hrvaških dežel s pripojitvijo slovenskih zgodovinskih dežel in Bosne ilirskemu kraljestvu, velikemu Iliriku, v katerem bi hrvaški/ilirski jezik zamenjal latinščino itd. Leta 1841 je bila ustanovljena politična Ilirska stranka. Ko je bilo ime »ilirski« prepovedano, se je preimenovala v Narodno stranko, ki pa je bila med letoma 1851 in 1860 spet prepovedana.[127] Večina Slovencev se ilirskemu gibanju ni pridružila.

Na drugi strani geografskega spektra so se ilircem navdušeno pridruževali nekateri Srbi, a le zaradi možnosti oblikovanja skupnega knjižnega jezika. Leta 1850 se je več jezikoslovcev in pisateljev[128] srečalo na Dunaju, da bi dorekli, v katerem narečju naj pišejo, saj da en narod potrebuje le en knjižni jezik. Za najprimernejše je obveljalo »južno

[126] Djilas, *The Contested Country*, 28; Wachtel, *Ustvarjanje naroda, razbijanje naroda*, 37.

[127] Connie Robinson, »Yugoslavism in the Early Twentieth Century: The Politics of the Yugoslav Committe,« v: *New Perspectives on Yugoslavia: Key Issues and Controversies*, ur. Dejan Djokić (Milton Park, Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge, 2010), 12; E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism Since 1780, Second Edition: Programme, Myth, Reality*, 2. izd. (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), 54–55; Djilas, *The Contested Country*, 24–26.

[128] Podpisniki dunajskega dogovora so bili Ivan Kukuljević, Dimitrija Demeter, Ivan Mažuranić, Vuk Stefanović Karadžić, Vinko Pacel, Fran(jo) Miklošič, Stjepan Pejačević in Đuro Daničić.